

A befejezetlen múlt

– Irodalomtörténet-írásunk néhány kérdéséről –

II.

(*A fokozatos fejlődés hagyománya*) A magyar irodalomtörténet-írás a historia litteraria irodalomtörténetének még nem nevezhető tudományos műfaja után a folytatólagosságot és folytonosságot hangsúlyozó gondolkodás jegyében kezdődött el. Lejátszódott egy jelentős szemléletváltás Wallaszky Pál és Pápay Sámuel között, és azután kezdetét vette egy hosszú, apró egyeztetések sorozatából álló evolúció, amelynek során kifejlődött és uralomra jutott a nemzeti klasszicizmus. Az 1785-ben megjelent *Conspectus* még a historia litteraria utolsó nagy műve és záróakkordja volt, 1808-ban *A magyar literatura esméretével* új fejezet kezdődött. Farkas Gyula Pápay Sámuel egyértelműen Toldy előfutárának tekintette (némely szempontból eredetibbnek, jobbnak is tartotta nála), s munkájában jelölte meg a magyar nemzeti szellem megjelenését, a magyar nemzeti tudat önállósodását.¹ Az újabb kutatások anélkül, hogy kétségbe vonnák Pápay jelentőségét, még nem a romantikához, hanem a felvilágosodás eszmeköréhez kapcsolják irodalomtörténetét. Emellett érvelt Margócsy István, színterint Pápay Sámuel nyelvközpontú gondolkodása és az abban kifejezésre került nemzetszemlélet mögött még

alapvetően a felvilágosodott klasszicizmus kultúraelméletének hatását kell keresni.²

Az ilyenfajta tudománytörténeti nézetkülönbségek jellemzően világítják meg a magyar romantika indulásának korszakát, mert nem könnyű eldönteni, melyik jelenség nevezhető már romantikusnak és melyik tartozik még a sajátos magyar aufklärista későklasszicizmus körébe a 19. század első egy-másfél évtizedében, abban az érdekes és gazdag időszakban, amelyet mostanában fedez fel és tár fel igazán a szaktudomány.³ Ezekben az években fokozatos átfejlődés ment végbe az irodalomban, de azt kell mondanunk, hogy a szélsőség, a vadromantika később is kevésbé kapott hangot. Voltak ugyan példái, mint *A borzasztó torony*, *A vérpohár* stb., de az volt jellemző, ahogy a késői klasszicizmus ízlésvilága, a klasszikus minták utáni alkotás egybesimult a romantikának az alkotói eredetiségről szóló újfajta felfogásával. A klasszika és romantika egybejátszását vette észre Toldy Ferenc, amikor egyik korai kritikájában arról írt, hogy „Vörösmarty szelleme még az antik és romános közt látszik lebegni”.⁴ E szavakban ott rejlett – ha szelíden is – a bíráló színezet, de késői munkáiban mind nagyobb megértést tanúsított a magyar irodalom e sajátos fejleménye iránt. Ő, aki a romantika első hullámán érkezett az irodalmi életbe, nem állt élesen szemben a klasszicizmussal, s mint maguk a két ellentétes irányhoz tartozó írók, ő is egyeztetni próbált a kettő között: ezt nemcsak 1864–1865-ös irodalomtörténete, hanem Kazinczy-monográfiája is tanúsíthatja. A romantika mintegy átklasszicizálódott az ő előadásában, a klasszicizmus a romantikához közeledett, a tárgy pedig nem ellenkezett ezzel a koncepcióval, hanem

hagyta a kevés erőszakot, mert alapjában hasonlított a képhez, amelyet Toldy alkotott róla.

Orlai Petrich Soma festette meg Kazinczy és Kisfaludy 1828-as kézfogását: festményéből derűs, barátságos légkör árad, úgy ábrázolja a nevezetes eseményt, ahogy három évtizeddel később az utókor látni kívánta. De alighanem úgy is történt, ahogy a kép bemutatta. Túl az ábrázolt jelenet tárgyi hitelén, jelképes értelműnek volt tekinthető a kép témája, a magyar klasszikának és romantikának közeledése: kiegyenlítődtől az új és a régi, megbékélt egymással a korábbi korszak vezéregyénisége és az új nemzedék szószólója. A magyar irodalmi életnek ez az ellentéteket elsimító jellege jellegadóan hatott az irodalomtörténet-írásra is. Az ízlés kiegyenlítés szándéka végig (vagy legalább Horváth Jánosig) érződött a lényegében Toldyval kezdődő nemzeti klasszicizmuson. Sajátos vonása volt ez a magyar irodalomtörténetnek. Már a romantika korai korszakának nagy vitái is többnyire nem ízlésviták voltak, hanem az irányzatok pere-mén elhelyezkedő nemzedéki, ideológiai és politikai kérdések körül zajlottak. A magyar irodalomtörténet-írás az irodalmi értékek tekintetében elég tág határok között fogadta el a színezetbeli különbségeket és nem az irányok eltéréseinek élezésére, hanem tompítására törekedett.

A nemzeti klasszicizmusnak már elnevezése is erre vallott. Nem szembenállásra törekvő, harcos irodalomtörténeti irány volt, hanem megértő-átmagyarázó irányzat. A különbözőségeket egybefoglalni igyekezett, nem kirekeszteni. Ez a vonása azonban megváltozott a századfordulóra, s a modern irodalom megindulásának idejére agresszívabb lett. Többek között a fiatal Horváth Jánosnak a Nyugattal folytatott kritikai csatái tanúsították ezt a változást, tanúsi-

totta továbbá, ahogy később, irodalomtörténeti szemléletében is megrögződött egy, a nemzeti klasszicizmus korábbi szakaszaiban nem tapasztalható idegenkedés az összetett, átmeneti jelenségekkel szemben. (Gondoljunk Vörösmarty ú. stílromantikájával szemben tanúsított és egész pályáját következetesen átjáró ellenkezésére.)

Az értékegybefoglalás munkáját a nemzeti klasszicizmus irányához csak távolabbról hozzátartozó Riedl Frigyes folytatta tovább a századforduló és századelő idején. Ő volt az, aki szakított az autochton nemzeti értékszemplélettel, s *A magyar irodalom főirányai* című kis könyvében az európai együttlét jelentőségét hangsúlyozva a nemzeti irodalmat már szinte a modern értelemben felfogott komparatiztika keretében kívánta feldolgozni. Ez a kezdeményezése évtizedekkel később talált követőkre a hivatásszerű irodalomtörténet-írásban, új szemléletét addig írók, költők, esszéisták őrizték meg. Riedl úgy gondolta, hogy a magyar irodalom mint nemzeti irodalom a nagy európai mozgalmak kereteiben fejlődött, a reneszánsz óta mindegyikből kivette osztályrészét s a századok alatt egyre több önálló feleletet adott kérdéseikre. A fokozatos önállósulás azonban mit sem változtatott európai kapcsolatain, a magyar irodalom európai részvétele, Európához való hozzátartozása, a romantikus nemzeteszme föltűnése és hazai kibontakozása után is megőrződött.⁵

Babits Mihály Riedl könyvének 1910-es második kiadása után három évvel írta meg terjedelmes *Magyar irodalom* című tanulmányát, melyben mintha csak folytatta volna annak gondolatmenetét. A magyar irodalmat – ahogy ő régies szóval nevezte, „literatúránkat” – világirodalmi szemmel vizsgálta át, s változási alakzatait a nagy európai

mozgalmakhoz és korszakokhoz kötve vázolta fel. Ő is úgy vélekedett, hogy az európai ösztönzések és a nemzeti eredetiség nem ellentétei voltak egymásnak, hanem ellenkezőleg, az utóbbi az előbbi feltételeként valósult meg, ha megvalósult. Babits nyilvánvalóan a bezárkózó, elszigetelő nemzeti szemlélettel vitázva írta meg tanulmányát, de óvakodva a szélsőségektől, egyeztetni próbált az európaiság és a nemzeti szemlélet között.⁶

Babits és a Nyugat a kiegyenlítő, egyensúlyozó, a régi értékeket magába olvasztó korszerűsítés híve volt. Nem a nemzeti klasszicizmus továbbélő változatai követték ezt a hagyományt, hanem az eleinte nemzetietlennek és múltmegtagadónak kikiáltott nyugatosok. Osvát igyekezett maga köré gyűjteni a felbukkanó új és új írókat, mindazokat, akik valami mást akartak csinálni, mint az elavult népnemzeti iskola, de hogy mi legyen az a más, azt illetően egymástól is különböző esztétikai elveket hangoztattak. Osvátnak mindannyiukra szüksége volt, nem próbálta egységesíteni törekvéseiket s nem bánta, hogy e sokféleség révén nem irányzatos, hanem eklektikus lapot hoz létre. Hozzá hasonlóan a Nyugat íróinak kritikai beállítottságát és a hagyományokhoz való viszonyát is az jellemezte, hogy az irodalomnak majdnem teljes egészét fel akarták ölelni és maguk mögé akarták állítani. Volt, amire kevés figyelmet fordítottak, de elvileg nem határolták el magukat a magyar irodalom múltjának egyetlen értékteremtő irányától és korszakától sem.

A nemzeti klasszicizmus a liberalizmus ideológiájára épült, a liberális tradícióismeret és irodalomfelfogás alakította ki. Az első évtizedekben benső kapcsolata volt a kortárs irodalommal, s a korszerű törekvések mellett foglalt állást, gondoljunk Toldy, Erdélyi, Gyulai kritikai munkáira.

Később megszakadt a harmonikus viszony a korszerűséggel, s a századforduló idejére megmerevedett és akadémi-kussá vált e szemléleti irány. Aranyban olyan tökéletes megvalósulását látta hirdetett eszményeinek, hogy az ő írásmódjától való minden eltérést visszafejlődésnek tekintett, s így szembekerült a romantika utáni új irodalom csaknem minden útkereső kísérletével. Ha gondolatmenetünk szempontjából lényegének nem a romantikus népies-séget, nem a „volgai lovas” metaforáját, nem a század végére frázisosná váló hazafiasságot tekintjük, hanem a magyar klasszicitás teljességét felölelni képes kiegyenlítő és integráló értékszemléletet, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a szemlélet a 20. század első felében a Nyugat által, Babits, Kosztolányi és a többiek irodalomtörténeti tárgyú esszéi, tanulmányai révén öltött modern, polgárosult formát.

A literátus köztudat a nemzeti klasszicizmus és a Nyugat ellentétéről tud csak, pedig ebből a meghatározott szempontból (és csak ebből!) föl lehet vetni, hogy a Nyugat nem ellenfele, hanem folytatója volt a nemzeti klasszicizmus eredeti szándékának. Természetesen számos nagy változást hozott az irodalomban: változtatott a művek, főként a versek modalitásán és elhagyta azt a didaktikus felszólító módot, és érzelmes involváltságot, amellyel a korábbi líra kifejezte magát, a publicisztikus nemzetieskedést felváltotta a kanti értelmén vett Menschenwürde fogalmára épülő etikummal, egy különös „szolgálat-esztétikával”, a közösségi képviselőlet kinyilatkoztatott és zavartalan bizonyossága helyett a személyes felelősség vívódásaira vetett hangsúlyt, s hosszan lehet még sorolni újdonságait. Irodalomszemléletében mégis kiemelt szerepet tulajdonított a tradícióismeretnek, a hagyományokhoz való kötődésnek és a folytonosságnak.

Az éles vagy-vagyokban gondolkodó Lukács György már az 1910-es években szembenállt ezzel a számára elfogadhatatlan, eklektikus szemléletmóddal. „Az utak elváltak” – írta (egyébként éppen a Nyugatban) Kernstokék kiállítása után. Egész hosszú pályafutását végigkísérte az a gondolat, hogy nem az irányok együtthaladása biztosítja az irodalom és a művészetek életerettségét, hanem éppen a radikális elutasítás és gyökeres szakítás teremt a fejlődéshez megfelelő körülményeket. Idegenkedett minden konszenzustól, „a megértő okosság nem használ semmit”, jelentette ki.⁷ Ez volt a magyar irodalmi és művészeti gondolkodás másik útja, amelyen belül számos irányzat jött létre. Ez a fajta irodalom-megközelítés nem a hagyomány minél teljesebb egészének megragadására törekedett, hanem valamely irányzat vagy eszme szempontjából előnyösnek mutakozó jelenségek szűkebb körét húzta meg a kiemelések és elutasítások határozott gesztusait alkalmazva. A fiatal, szellemtörténész Lukács azt kereste, ami túljutott az impresszionizmus relativista szemléletén, s túljutott a polgári liberalizmuson is. Később, marxista korszakaiban más és más elvek vezették, de kritikai gondolkodásának kizárólagosságra törekvő vonásai nem változtak meg.

A kompromisszum-ellenességben rokona volt Németh László, akit más oldalról természetesen nagy különbségek választottak el tőle. A rokonság abból következett, hogy mindketten a magyar liberalizmus elleni lázadással kezdték pályájukat, s a liberalizmushoz tartozó ideológiai és kritikai irányokon túl lévők, azokkal szembenálló filozófiai, társadalomelméleti irányokhoz vonzódtak. Az 1920-as évek végétől az 1940-es évek közepéig Németh se a folytonosságot, hanem az elváló szakaszokat kereste, s az egyiket értékük-

lönböztető módon állította szembe a másikkal. Így a nyelvújítás előtti nyelvet a nyelvújítás utánival, az előbbi javára, a nyugat-európaiságot a kelet-európaisággal az utóbbi javára. A sokat vitatott és ugyancsak értékbeli különböztetést tartalmazó „mély magyar–híg magyar” fogalompárt itt nem érintve emlékeznünk kell arra, hogy a típuskülönbségek normatív használata még verselési kérdésekben is megnyilatkozott írásaiban.⁸

A kétpólusú tipológia a Schiller által felállított „naiv és szentimentális költészettől” kezdve terjedt el és lett közkedvelt, bár korábban is voltak példái. Nálunk Teleki József már 1818-ban két irodalom-típust különböztetett meg, a görögöt és a keresztényt,⁹ Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* ugyancsak erről a két típusról írt. Kedvelte a bipoláris szerkezeteket a pozitívizmus és még inkább kedvelte a rákövetkező szellemtörténet. Bodnár Zsigmond egész rendszert épített az „akció–reakció” fogalompárra és ennek keretében kívánta feldolgozni a magyar irodalom teljes történetét. Látványos tételeket lehetett fölállítani az ilyen kétosztatú rendszerek segítségével, s újszerű, meggyőző formában lehetett előadni egyébként közkeletű vagy éppen zavaros gondolatokat is. Argumentációs felhasználásukat illetően azonban más volt az, ha jellegkülönbségeket próbáltak érzékeltetni segítségükkel és más, ha a típusok között értékhierarchiát tételeztek. Babits két típus különbségét látta Petőfiben és Aranyban, de elég szerencsétlen bonmotja, hogy „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában”, mégiscsak olyan tanulmányban íródott le, mely abból indult ki, hogy nem helyes a két költő értékkeljáró szembeállításának egymással.¹⁰

Az irodalomtörténet-írás értékelő munkájának módoza-

tairól van szó: arról, hogy az értékelő aktus egy típushoz (irányzathoz stílushoz, nemzedékhez, ideologikumhoz) való tartozás megállapításával azonos, vagy e megállapítás után következik. Arról, hogy értéktartalmas típusok hierarchizálódnak a különféle korokban, vagy értékkülönböző típusok egymással egyenrangúan töltik ki egy korszak irodalmát, melyben az értékek individuálisak, vagyis függetlenek a típusjellegtől. Arról a kétféle értékelési lehetőségről van szó, hogy az irodalmi értéket a típus tartalmazza s az részleteti belőle a hozzátartozó műveket, vagy a típuson belül konstituálódik az érték, művenként meghatározható és leírható módon: ez a kétféle értékelési mód létezik. A Lukács-féle kritikai és irodalomtörténeti gondolkodás az elsőhöz állt közel. E gondolkodásmód szerint az, ami kívül van a preferált típuson, az egyszersmind az értékek körén is kívül helyezkedik el. A fiatal Lukács ítéletei szerint, ami nem volt preavantgárd, vagy legalábbis impresszionizmus-ellenes, az értéknélküli volt. A 30–50-es évekbeli munkásságában ez úgy módosult, hogy az került az értékek körén kívülre, ami nem tartozott a realizmushoz. Értékkülönböztetést a típusok között tételezett, a típusokon belül már nivellált: a szerinte azonos típusúhoz tartozó Ady és Balázs között alig látott megjegyezni való értékkülönbséget 1918 előtt. Németh László már sokkal behatóbban foglalkozott a belső értékekkel, a típusokon belül kibontakozó különbségeket sokkal érzékenyebben vette észre, mégis a magasabb osztályhoz, a típusúhoz tartozás nála is alapvetően jellegadó és értékképző tényezőként szerepelt, amikor a Tanú-korszak előtti években számbavette saját induló nemzedékét és a nyugatosokat.

Ennek az értékelési módnak az elnagyoltságai és hibái

mára már nyilvánvalókká váltak. Nyilvánvalóak a másik vonal fogyatékoságai is. Irodalomtörténet-írásunk fő hagyománya a nemzeti klasszicizmus 19. századi áramától kezdődően valóban eklektikus volt. Hiányzott belőle a mélyebb filozófiai kultúra, hiányzott belőle a következetes fogalomhasználatra való törekvés, hiányzott belőle a történeti és esztétikai dimenziók tudatos alkalmazása. A magyar pozitívizmus hosszan elhúzódott, mégsem végzett el olyan alapvető munkákat, amelyeket Németországban, Franciaországban, Angliában, Olaszországban régen elkészítettek. A magyar szellemtörténet adós maradt a nemzeti irodalom nagyobb szabású összegzésével, Horváth János szintézise több évtized alatt sem jutott tovább a 16. század második felénél, Szerb Antal pályadíjat nyert munkája már terjedelmének okán is inkább a tudományos ismeretterjesztés körébe tartozott. Pintér Jenő többkötetes, nagy szintézise a későpozitívizmushoz tartozott, a filológiai adatgazdagságon túl egyéb erénye nem volt, szegényes gondolatmenetű, iskolás leírásokat tartalmazott több ezer oldalon át. Lukács György szembenállása és criticizmusa e tudomány hazai állapotaival sok jogos szempontot vetett föl már az 1910-es évektől kezdve, Németh Lászlónak a Nyugattal szemben megfogalmazott fenntartásai is több mindenben indokoltak voltak. E bírálatok részletezésére itt nincsen mód. Elég annyit megállapítani, hogy a magyar irodalomtörténet-írás és kritika fő hagyományvonalában számos hibát és fogyatékoságot lehetett találni s nem lett belőle olyan főmátumú stúdium, mint a nagy nyugat-európai országokban. Hiányzott mögüle az igazán alkotó és eredeti történettudomány és filozófia, s olyan nevezetes megalapozói sem voltak, mint egy Gervinus, De Sanctis, Taine, Scherer, Saintsbury.

A literátus köztudatra gyakorolt hatása, az irodalmi életben betöltött szerepe, a nemzeti kultúra határain belül megnyilatkozó vitathatatlan tekintélye, az oktatásban megszerzett uralma mégis jelentőssé tette. Sőt, talán egyedülállóvá is, mert ilyen hosszú és összefüggő hagyománysor sehol másutt nem alakult ki. Ahogy a klasszicista ízlés átfejlődött a romantikába, vagy ahogy a szellemtörténet irányzatos harcok nélkül lassan elfoglalta a pozitívizmus helyét: ez a konfliktuskerülő jelleg, ez a fokozatosságra törekvő óvatosság különleges fejlemény volt e tudomány európai történetében. Annál inkább, mivel a nemzeti klasszicizmussal kezdődő és a Nyugat kritikájában folytatódó irodalomszemléleti liberalizmus nyitottan figyelt Európára. A konzervatívnak nevezhető Beöthy, aki a századvégen leginkább képviselte az autochton nemzeti irodalom eszméjét, kifogástalanul képzett európai elme volt, a magyar szépróza történetéről szóló munkájában széleskörű világ-irodalmi anyagot használt fel. A nemzeti klasszicizmus kimunkálóinak az olvasóközönségre tett hatását fokozta magasrendű írástudásuk. Toldyt gyakran lebecsüli az utókor, pedig élvezetes arcképrajzokat készített, Gyulai kritikai dolgozatai, Péterfy esszéi olvasmányoknak is kitűnőek voltak s ma is azok. Riedl tekintélyét még növelte finoman szellemes, elegáns stílusa, Horváth Jánost pedig alighanem a magyar értekezőpróza legkiválóbb alakjának kell tartanunk.

A magyar irodalomtörténet-írás e hagyomány meghatározó hatása alatt került a nagy szemléletváltásokat, került a hirtelen fordulatokat, módszereit nem jelölte ki programszerűen s nem fordult szembe, nem szakított a megelőző szakaszok jellegzetességeivel, hanem a lassú, fokozatos átfejlődés minél simább ütemét kereste. Mindig feltűntek

evvel ellenkező törekvések is, sürgető, türelmetlenebb vagy éppen nagyobb szabású megnyilatkozások, de ezek nem voltak képesek átvenni az irányítást. A marxizmus – más, a nemzeti klasszicizmustól eltérő irányokkal együtt – a periférián helyezkedett el, már a századelőtől kezdve fel-feltűnt, de szerény mértékben, nem sok visszhangot kiváltva volt jelen e tudomány területén. A kritikában jelentősebb szerepet töltött be, a szűkebb értelemben vett irodalomtörténet-írásban azonban Pogány Józsefen és Czóbel Ernőn kívül nem sok képviselője akadt.¹¹ Igazi fejlődésnek a két háború közötti kommunista emigráció körében indult, különösen akkor, amikor Lukács és Révai ráébredve e stúdium értelmiségpolitikai jelentőségére, elkezdtek felvázolni egy új irodalomtörténeti értékrend körvonalait.

Ez az értékrend erősen konfrontáló jellegű volt, nemcsak preferenciái különböztek a korábbiaktól, hanem egész belső szerkezete eltért a nemzeti klasszicizmusétól és attól, amit a Nyugat képviselt ennek polgárosultabb és korszerűbb változataként. Mind a nemzeti klasszicizmus (kiváltképp eredeti, múlt századi fő vonala), mind pedig a Nyugat a liberális társadalomeszmékből eredő irodalomkép megrajzolására törekedett: ennek romantikus nemzetközpontú színezetét alkotta a nemzeti klasszicizmus, nyitottabb, európaiabb változatát pedig az a gondolatirány, amelyet Riedl Frigyes és később, kifejtettebb módon a Nyugat követett. A magyar irodalomfejlődés marxista felfogása mindkét változatot egyaránt elvetette, mert elvetette alapjukat, a liberális eszmevilágot. Átgondoltan és következetesen állt szemben evvel a tradícióval és nemcsak politikai eszméket vetett föl, hanem egy nagy filozófiai kultúrát is mozgósított elvei érvényesítésére. Bármilyen kritikával illeti is munkás-

ságukat az utókor, el kell ismerni, hogy Lukács a század legnagyobb gondolkodói közé tartozott, Révai pedig éles elméjű, felkészült teoretikus volt.

Az általuk kezdeményezett tradícióvonal a magyar irodalom forradalmi hagyományait állította középpontba, sőt magát a forradalmi változás-szándékot mint művészetakarást, Kunstwollent emelte ki. Itt nincs hely annak bemutatására, hogyan próbálták ezt a szubjektivitást áttenni egy objektív látszatú realizmus-elméletbe, s hogyan próbálták irodalmi hagyomány-összefüggést teremteni a politikai-társadalmi hagyományokkal való szakítások sorozataiból, hogyan próbálták e különböző rétegeket és síkokat egymásra vetíteni. A diszkontinuitások kontinuitás-magyarázatával kísérleteztek s minden ponton a hajlíthatatlanságot részesítették előnyben a konszenzussal szemben. Ebben a gondolati alapstruktúrában ütött el leginkább nemzeti értékrend-ajánlatuk a nemzeti klasszicizmusnak és a Nyugatnak az értékrendjétől, melyet már megszokott a hazai értelmiség és amely nyugalommal töltötte el. Lukács és Révai a folytonos szakítások értékhangsúlyát, a dezintegrációt állították szembe a folytonos kiegyezések és lassú átfejlődések integratív értékhangsúlyával. Konkrétan megnevezett és felölet irodalmi anyaguk állandóan változott a párt politikájának változásaihoz, belső elmozdulásaihoz igazodva. Volt, hogy csak egy romantika-mentes Petőfi és egy szimbolizmusmentes Ady fért el rendszerükben, s volt, hogy Zrínyitől József Attiláig tudtak fejlődési vonalat húzni. Az 1920–30-as évektől kezdődően alapvető következetesség csak abban nyilatkozott meg forrongó, alakuló elméletükben, hogy Kassákat és az avantgárdot mindenképpen elutasították.¹²

(Irányváltztatás és revízió) Amikor 1945-ben a moszkvai emigráció ideológusai hazatértek, itt még egymásra rétegződve munkálkodott az elhúzódozó későpozitivizmus és a szellemtörténet, s zavartalanul folytatódni látszott a lassú, fokozatos korszerűsödés immár hagyományos folyamata. Nagyobb arányú változást a képzőművészeti gondolkodás ígért, a művészettörténetben tűnt fel jelentős értékátrendezés, de ez nem a marxizmus jegyében készült, hanem egy szellemtörténeti fogantatású modernizmus állt mögötte.¹³ A magyar avantgárd jelentős kritikai tevékenységet fejtett ki az 1910-es évek második felétől kezdődően, de a történeti tudományokban kevéssé hallatta szavát: ez volt az első kísérlet a magyar modernség – ezúttal a modern képzőművészet – elméleti alapú és történeti áttekintésére. A művészettörténet ebben megelőzte az irodalomtörténetet, miként a képzőművészet is a századvég óta eltelt periódusokban nemegyszer megelőzte az irodalmat.¹⁴

A kommunista párt az első időkben nem rendelkezett egységes kultúrpolitikai irányvonallal, ideológusai egy ideig nem tudták, mitévők legyenek és hogyan foglaljanak állást a modernség különféle irányait illetően. Lukács és Révai hosszú és átgondolt előkészítő munkájuk révén tudtak volna kész receptet ajánlani, de az emigrációból hazatértek és a hazai illegális mozgalom korábbi tagjai eltérő módon ítélték meg a politikai helyzetet és eltérő következtetésekre jutottak. Többféle taktikára és ennek megfelelően többféle kultúrpolitikára lehetett gondolni: a hazaiak számára eleinte elképzelhetőnek látszott egy proletkultosabb, a két háború közötti szocialista irodalom hagyományaira támaszkodó kultúrpolitikai irányvonal, mely József Attilából indult volna ki, s az avantgárd mozgalmakkal is bizonyos egyezsége

kívánt volna jutni.¹⁵ Ennek az elképzelt irányvonalnak a megvalósíthatósága azonban hamar szertefoszlott, 1947-től kezdve pedig mind több jel mutatott arra, hogy a realizmus hegemoniája lesz a kommunista irodalom- és művészetpolitika célkitűzése, úgy, ahogy a Szovjetunióban történt az 1930-as években, s ahogy Lukács és Révai írásai prekoncepcióalták. Ebben a politikai pillanatban jelent meg Hamvas Béla és Kemény Katalin önálló gondolkodású könyve, valóságos kihívásként: nem csoda, hogy a legtekintélyesebb marxista ideológus válaszolt rá.¹⁶

A konzervatívnak és provinciálisnak tartott irodalomtörténet-írás eleinte ártalmatlannak látszott és nem vont maga ilyen haragos figyelmet. Az irodalmi élet és az íróársadalom befolyásolása kezdettől a központi feladatok közé tartozott: az irodalom mozgósító hatásával már a koalíciós politikai harcok idején is számolni kellett, az irodalomtörténetével nem. Az irodalomtörténet is kapott bíráló szavakat, de a revízióját már csak a hatalomátvétel biztos tudatában tűzték zászlóra.¹⁷ 1948-ban hirdettek – a szó mai, divatos értelmében – paradigmaváltást, akkor kívántak bevezetni új módszert, új fogalmakat, új megközelítést, új hangsúlyokat, új értékelési eljárást, amikor a fő politikai küzdelem már eldőlt. De akkor egyszeriben napirendre került, és megfogalmazódott, hogy szakítani kell a korábbi tudományos irányokkal, és gyökeres fordulatot kell végrehajtani. Már maga ez a fordulatszerű, hirtelen változás idegen volt az évszázados hagyománytól, nemcsak az értékelő kiemelések átideologizált tételei különböztek a korábbi egybefoglaló-egységesítő szemlélettől, hanem a teljes felülvizsgálat radikális kívánalma is szöges ellentétben állt a tudományfejlődés addigi evolúciós módjával.

Lukács György revíziós programtanulmánya, mely eredetileg előadásként hangzott el az újjászervezett Irodalomtörténeti Társaság első ülésén, mégsem parancskihirdetésnek hallatszott, hanem egy nagy, átfogó gondolati irányzat tudományos ajánlataként és kínálataként jelent meg.¹⁸ 1945 utáni írásaiban föl-fölbukkantak olyan mozzanatok, melyek azt ígérték, hogy Magyarországon nem a 30-as évekbeli szovjet szisztéma diktatorikus, terrorisztikus politikai technikájára kerül sor, hanem a szocializmusnak egy demokratikus formája lesz uralkodó. E helyen nem érdemes kutatni, mennyiben volt ez őszinte óhaj, Lukács „külön vonala” (amiért 1949-ben meg is büntették), és mennyiben merő taktikázás, ügyes korteskedés az értelmiség megnyerésére, tény, hogy 1949 után nem ez következett be.¹⁹ 1948-ban azonban még mindig sokan hittek ebben az eshetőségben és nem merő opportunistusból követték a felvázolt irányvonalat. Sőt, voltak, akik már hónapokkal a revíziós tanulmány megjelenése (illetve az előadás elhangzása) előtt lényegében hasonló fordulatszerű változást kívántak.²⁰

A meghirdetett fordulat azonban nem ment végbe, legalábbis nem abban az arányban és nem olyan módon, ahogy eltervezték.²¹ 1948–1949 után átalakult az Akadémia, átalakult az egyetemi tanszékek szerkezete, átalakult az oktatás, de késlekedett a „forradalmi fejlődés” irányvonalának részletes, szintézisformájú kidolgozása. Részletmunkák születtek, tanulmányok, könyvek íródtak az akkor már csakugyan kötelezővé tett irányvonal szellemében, de összefüggő és részletes, a magyar irodalom teljes történetét felölelő tudományos igényű munka nem készült. Egy hosszú analitikus korszak kezdődött el, az előirányzott szintézis előkészítése. Agárdi Péter, aki elsőnek dolgozta fel az irodalomtörté-

net-írás 1945 utáni történetét, ezt a korszakot a „monográfiák »irodalomtörténetírása«-nak” nevezte el.²² Az 50-es évek elejétől sorjázó könyveket átjárta a marxizmus–leninizmus, a dialektikus materializmus és a tudományos szocializmus (sokszor érezhetően újszerű és neofita módon alkalmazott) frazeológiája, de egy részük a nyilvánvaló ideológiai célzatosságon túl valóságos tudományos eredményeket is fel tudott mutatni, legalábbis részletkérdéseket illetően. Ugyancsak valóságos, mai szemmel is értékelhető eredmények születtek a filológiában, a tudományos szövegfeltárások területén.²³ Ennek bővebb tárgyalása itt nem lehet feladatunk.

1955 novemberében irodalomtörténeti kongresszust rendeztek a realizmus kérdéseiről, a kongresszust Lukács György nyitotta meg, s a fő referátumokat Tolnai Gábor, Barta János és Nagy Péter tartotta.²⁴ A realizmus a kor egyik alapkérdése volt és a művek–életművek–periódusok megítélésének lényegéhez tartozott. A forradalmi hagyományok koncepciója a teljes nemzeti irodalom nagyfokú diszkontinuitására épült, s a realizmussal húzták meg a választóvonalat az elfogadható és kiiktatandó művek csoportjai között. Az irodalmat nem mint egy-egy korszak összefüggő szellemi entitását fogták fel, hanem harci tevékenység gyanánt, ellentétes belső erők kibékíthetetlen háborújaként próbálták ábrázolni az 50-es években. A szocializmus és kapitalizmus harcának, a szovjet és a nyugati társadalmi berendezkedés szembenállásának mintájára szinte militáris ellentétet tételtek föl az irodalomban az egyes korszakokon belül, sőt még az egyes alkotói pályákon belül is. Ennek legtöbbször hangoztatott és legáltalánosabban megfogalmazott tétele az volt, hogy a realizmus és antirealizmus vív csatát

egymással, s az előbbi táborába tartoznak a jók, az utóbbiába pedig a rosszak. Az ebben az időszakban írott tanulmányok, könyvek fő célkitűzései és kötelező penzumai közé tartozott annak felderítése, hogy hol húzódik a frontvonal a két tendencia között. Az irodalmi értékelés típusazonosítás révén történt: ha kimutatták, hogy egy mű vagy egy irodalmi jelenség a realizmus típusába tartozik, akkor menlevelet kapott és bekerült a „haladó hagyományok” és – ami evel egyet jelentett – az értékek körébe, de jaj volt neki, ha kiderült róla, hogy nem a realizmus prekoncepciált jellemvonásait hordozza.

1955 őszére történt már bizonyos elmozdulás ennek az – akkor komolyan vett, ma már szinte mulatságosan hangzó – elméletnek a merev sematizmusában. A kongresszuson, melyen (néhány kivételtől eltekintve) részt vett az akkori irodalomtörténész-társadalom színe-java, már fölvetődött, hogy bizonyos időszak előtt nem létezett realizmus, ezért a kategória nem az egész irodalom megítélésére alkalmas,²⁵ fölvetődött, hogy ki kell bővíteni a fogalom határait, a konkrét (pl. műfaji) kutatásokban pedig szükség van különféle módszerekre és eszközökre,²⁶ fölvetődött egy-egy korszak nagyobb pozitív koherenciájának kérdése,²⁷ ami szemben állt az éles vagy-vagyokkal, az éles szembeállításoknak a kongresszuson is elhangzó elméleteivel. Az eretnek nézetek akkor még kisebbségben maradtak, s a kongresszus avval a dodonai nyelven megfogalmazott igazságtétellel zárult, hogy ideológiailag helytelen, ha túlságosan leszűkítik a realizmus fogalmát, de az sem kevésbé veszélyes, ha túlságosan kitágítják és „határain túl hullámoztatják”.²⁸

E kétféle eltévelyedés mégis egyre népszerűbb lett a következő években. A realizmus mint meghatározott idő-

szakra érvényes stílustörténeti fogalom, vagy éppen ellenkezőleg, mint mindent felölelni képes általános kategória: ez a két szélső vélemény adott alkalmat arra, hogy a dogmatikus irodalomszemlélet lassan feloldódjék. 1956 után folytatódott a monográfiák korszaka, de az évtizedfordulón és a 60-as évek első harmadában már megjelentek bátrabban kísérletező és nyitottabb szemléletű könyvek. Akadtak különleges pillanatok: Rónay György, aki elvi engedmények nélkül a teljes mellőzést vállalva folytatta a Nyugat harmadik nemzedékében elkezdett pályáját, megírta a modern irodalom, mindenekelőtt a modern költészet kibontakozását a múlt század második felében, s kiemelkedő értékű munkájában egyszerűen nem vett tudomást a marxista frazeológia fetiszizált fogalmairól.²⁹ Munkája azonban inkább kivételnek számított s az általános oldódás, a tudomány fokozatos előrehaladása kisebb lépésekben történt. Komlós Aladár ugyanavval a korszakkal foglalkozva, mint Rónay – ha nem érte is el az ő összefüggéseket megvilágító feldolgozásmódját – a stílusok többféleségét mutatta ki a magyar líra Petőfi és Ady közötti évtizedeinek történetében s szembe mert szállni a szimbolizmust ideológiai alapon elmarasztaló nézetekkel.³⁰ Wéber Antal regénytörténete nagy anyagot feldolgozó, korrekt szakmai munka volt, Czine Mihály Móricz-monográfiája a naturalizmus kérdésének sokrétű felvetésével szélesítette a történeti kutatásokra rátelepedett realizmus-koncepciót, s olyan friss, új hangon szólalt meg, hogy már értekezőpróza előadásmódjával is új időket jelezve keltett feltűnést.³¹ Klaniczay Tibor és Szauder József a stílustörténeti fogalmakat rehabilitálták és evvel a jelentős hozzájárulással segítettek utat nyitni a nem politika-centrikus, nem prekoncipiált, és nem ideoló-

giai célú, hanem valóban szakmai érdekű korszakkutatások előtt.³²

A 20. század kutatása nehezebben indult be, mert több nehézséggel is szembe kellett nézniök azoknak, akik a modern irodalommal foglalkoztak. Három ideológiai kérdés késleltette az előrejutást: a Nyugat megítélése, az avantgárd mozgalmak értékelése és a népi írók reális feldolgozása ütközött ideológiai, sőt politikai természetű akadályokba. A Nyugattal kapcsolatban óhatatlanul fölvetődött, hogy felül kell vizsgálni a magyar polgári irodalomról és a magyarországi liberalizmusról a megelőző nyolc–tíz évben kialakult sommás marxista felfogást, márpedig ezek a nézetek akkor még szívósan tartották magukat. Még nehezebb dolga volt annak, aki az avantgárd mozgalmak hazai történetével és hatásával akart foglalkozni: szembe találta magát a realizmus, sőt a szocialista realizmus egész átideologizált kérdéskörével, ezenkívül szembe találta magát Kassák két háború közötti politikai megnyilatkozásaival, a kommunista mozgalmat bíráló, sőt elutasító kritikai és politológiai munkáival,³³ melyekről akkor (s még évtizedekkel később is) csak elítélően lehetett nyilatkozni. A népi mozgalom pedig egyenesen aktuális kérdés volt: irodalomtörténeti vonatkozásainak pontos és valóság-hű feldolgozása beleütközött az 1958-as pártállásfoglalásba,³⁴ melyet közvetlen politikai megfontolások diktáltak.³⁵ A mozgalom tárgyyszerű, tudományos kutatása ezért az 1950–60-as évek fordulóján egyáltalán nem jöhetett szóba, sőt később is, lényegében máig átszövédik a politikai hitvallások és érzelmi állásfoglalások körébe tartozó mozzanatokkal.³⁶ A Nyugat és az avantgárd újraértékelésére azonban történtek kísérletek az évtizedfordulón, az utóbbira egyelőre kevésbé sikeres kísérletek.

A Nyugat dogmatikus elítélését Bóka László próbálta oldani. Előbb a két háború közötti korszakra vonatkozóan igyekezett rehabilitálni jelentőségét, s bizonyos fenntartásokkal és a korkívánalmaknak megfelelő terminológiába csomagolva, ám határozottan szembeszállt a korábbi vulgarizáló nézetekkel,³⁷ két évvel később pedig az első világháború előtti periódusról írva már egyértelműen a magyar irodalom vezető orgánusaként foglalkozott vele. Konceptiójának fontos eleme volt, hogy Adyt nem állította szembe a Nyugattal, hanem legnagyobb írójaként tárgyalta pályaképét, s evvel lényegében Schöpflin felfogásához tért vissza, szemben Lukáccsal és Révaival, akik egy marxista intranzigencia jegyében szembefordították a kettőt. Bóka a Nyugatot mint a modern magyar irodalom integráló, összefogó orgánusát és mozgalmát mutatta be, olyan mozgalomként, mely felölelte a – mai terminológiát használva – klasszikus modernség különféle irányait.³⁸ Véleményének súlyát növelte, hogy egyetemi katedráról hirdethette nézeteit, s egy új nemzedék tudatára hatott avval, hogy megmutatta, hogyan lehet Ady, Babits és Kosztolányi művészetét egyaránt méltányolni egyiküknek vagy másikuknak a csorbitása nélkül. Az avantgárd modernség iránt azonban kevésbé volt fogékony, ízlésétől, egész habitusától – akkor újrakezdődő szépirodalmi munkásságától, stílusától – távolabb állt a Kassák-féle avantgárd, s előadásában háttérbe szorult és nem kapott elegendő figyelmet ez a fajta kísérletező irodalom.

Az avantgárd mozgalmak értékeit azok próbálták elfogadtatni, akik a szocialista mozgalmakhoz kapcsolódó irodalmi jelenségek feltárásán dolgoztak. Lukács 1956-os szerepvállalása miatt 1957–58-tól kezdve indexre került, többet nem taníthatott az egyetemen, s évekig tartó kritikai hadjárat

indult ellene. Ennek az egyébként voluntarisztikus ideológiai kampánynak a fedezete mögött azonban elkezdődhetett néhány korszerű kutatómunka és elkezdődhetett néhány kérdés felülvizsgálata. Mivel Lukács a 30-as évektől kezdve a realizmus híve volt, most hírbe keveredett realizmus-elmélete is, s ez alkalmat adott a modern irányok bizonyos támogatására. Illés László Lukács antiproletkultos nézeteivel vitatkozva próbálta jellemezni annak a proletárirodalomnak az értékeit, mely nagy mértékben az avantgárd művészet-szemléletek híveként fejlődött ki a két háború között.³⁹

Szabolcsi Miklós a monográfia-sorozatát előkészítő József Attila-kutatásaiban körvonalazott egy olyan ideológiai értelemben felfogott szocialista irodalom, szocialista művészet fogalmat, mellyel ugyan elhatárolódott attól a Nyugat-centrikusságtól, melyet Bóka képviselt, de elhatárolódott a szocialista realizmus korábbi követelményétől is, sőt magát a realizmust sem tekintette alapvető kritériumnak. Ennek révén módot talált nagy művészek avantgárdista pályaszakaszainak, avantgárdista stílusvonásainak feltárására és pozitív értékelésére.⁴⁰ Nem talált azonban még módot maguknak az avantgárd mozgalmaknak néven nevezett és szélesebb körű rehabilitálására, sőt kísérlete egyelőre folytatás nélkül maradt. Mégis föl kell hívnunk a figyelmet arra a szemléleti különbségre, amely e között az 1958-as tanulmány és az 1955-ben készült (de csak 1961-ben megjelent) *Kis magyar irodalomtörténet*ben általa írott 20. századi összefoglalás között volt. Itt „Forradalmi irodalom” címszó alatt kevésbé jelentős vagy éppenséggel jelentéktelen írók kerültek nagy túlértékeléssel a Nyugat mellé szinte egyenrangú táborként, míg az avantgárd még külön alfejezetet sem kapott a kötetrészen.⁴¹

1956. január 1-jén kezdte meg működését az MTA Irodalomtörténeti (későbbi nevén: Irodalomtudományi) Intézete. Az Intézetet avval a céllal alapították, hogy tető alá hozza a magyar irodalomtörténet marxista szellemiségű szintézisét, elkészítse a művelődési politika és a tudományirányítás által régen várt nagy összefoglalást. E munkának kellett volna diadalra juttatnia a marxista paradigmarendszert az irodalomtörténet területén. Csakhogy mire az Intézet elkezdte működését, kiderült, hogy nincs ilyen egységesnek mondható rendszer, nincs egységes fogalomtár, nincs egységes koncepció, nem egyetlen paradigmáról van szó. Már az 1949-es első Lukács-vitának az volt legfőbb tanulsága, hogy a tudományosnak látszó, vagy tudományosnak mondott elvek mögött politikai, irányítástechnikai, taktikai megfontolások húzódnak. Az 1956 utáni újabb Lukács-viták megerősítették ezt, az akkor már szinte minden kutató által ismert és érzékelt tényt. A történeti tudományok a jelenben érvényesülő szövetségi politika allegorikus történeti alátámasztását hivatottak elvégezni: az ún. konszolidáció éveiben pedig ez a szövetségi politika fokozatosan táguló köröket rajzolt és az értelmiség egyre több jeles alakját és egyre több rétegét igyekezett megnyerni.

Az ennek révén kialakuló politikai helyzet alkalmat adott arra, hogy a Sőtér István igazgatósága alatt dolgozó Intézet a magyar irodalom hagyományainak minél teljesebb egészét dolgozza fel a tudományos hitelesség igényével a készülő szintézisben. Túlzás lenne azt állítani, hogy a hatkötetes opus a 60-as évek első felében megnyilatkozó szellemi ellenállás bátor cselekedete volt, de az sem felelne meg a valóságnak, ha az akkori politika változó vonalainak a tudomány nyelvén történő pusztá kiszolgálását látnánk

benne. Az igazság az, hogy az Intézet jól használta ki a politikai helyzet adottságait, s a nemzeti hagyományok történeti kérdéseinek egész területén a további személetbővülés, korszerűsödés, nyitottabbá válás pártján volt. A falakig ment el, nem tovább: a falak pedig a különböző történeti korszakokat, a különböző irodalmi problémákat illetően hol távolabb, hol közelebb húzódtak. Így az egyes kötetek értéke is más és más lett mai szemmel. Erre még röviden vissza kell térnünk, de előbb említsük meg az Intézetnek az irodalomtörténeti szintézis mellett folytatott néhány egyéb tevékenységi körét.

Mindenekelőtt a folyóiratait. Kettőnek csak a címét lehet itt megemlítenünk: ide került a szakma régi, patinás folyóirata, az Irodalomtörténeti Közlemények, mely Klaniczay Tibor szerkesztésében elsősorban a régebbi magyar irodalom történeti és filológiai kérdéseivel foglalkozott, s ide került az újabb, 1955-ben alakult, nemzetközi kitekintést nyújtó Világirodalmi Figyelő (1964 óta máig Helikon. Világirodalmi Figyelő néven jelenik meg). Ez a folyóirat, melyet kezdettől máig Köpeczi Béla jegyez főszerkesztőként, sokat tett a irodalomtörténet és irodalomelmélet módszertani látóhatárának bővítéséért. Mind az ItK, mind pedig a Helikon elsősorban a szaktudományos közönségnek szólt és szól ma is, távolabbi kisugárzásuk viszonylag csekély lehetett, ezért többé-kevésbé zavartalanul, nagyobb arányú felső beleszólás nélkül folytathatták munkájukat. De az 1963-ban alapított Kritika a szűkebb szakmán túl is jelentős hatást fejtett ki, s erre néhány szóval ezen a helyen is ki kell térnünk.⁴²

A lap, korabeli frazeológiával, az „eszmei offenzíva” jelszavát hirdetve indult útjára és megvallott céljaként a

marxista esztétika és kritika szolgálatát tűzte ki.⁴³ Az aktuális kultúrpolitika irányelveit követő, „pártos” tudományos orgánumnak mutatkozott, mely fő vonalában a Lukács-ellenes dogmatikus marxista elmélet és a pártálláspontot híven követő írók támogatója lesz. De nem ez történt. Hamarosan kísérletező műhely lett belőle, modern törekvésekről tájékoztatást nyújtó fórum, rokonszenvezett az avantgárd mozgalmakkal, pártolta a magyar irodalom új irányait. Nem volt átgondolt stratégiája, s amit tett, nem tudatosan, nem megtervezett módon tette, hanem inkább sodródott az intézeti és az Intézet körül csoportosuló kutatógárda témaorientációi és módszertani érdeklődése szerint. De jó irányba sodródott, s minden szakmai és színvonalbeli egyenetlensége dacára hozzájárult ahhoz, hogy az évtized folyamán nyitottabb szellemű és korszerűbb kritika és irodalomtörténet jött létre. Szerkesztője, Diószegi András a századvég és századforduló irodalmát kutatta, s elsőnek írt elemző áttekintést a magyar szecesszióról, ami akkor pusztán témafelvetésével is – ma már meg sem lehet érteni, miért – ideológiai ellenkezéseket váltott ki.⁴⁴ Szerkesztőként taktikai megfontolásból megpróbálta egybekapcsolni az Illés Béla-szerű szocialista irodalom „értékeinek” kolportálását a modern strukturalizmus és más irányok megismerése iránti igényekkel. Ez utóbbi hamar túlsúlyba került, s bajba sodorta a szerkesztőt. A lap irodalomelméleti orientációját főként az Intézet elméleti osztálya határozta meg, az a modern elemző irányok felé forduló érdeklődés, melyet elsősorban Hankiss Elemér, Miklós Pál, Nyíró Lajos, Szili József, az akkori fiatalok közül Bojtár Endre képviselt. Ez a központi elképzelésektől elütő korszerűsödési óhaj újra és újra vitába keverte a lapot a marxizmus konzervatív erőivel,

illetve károsan érintette azt az ideológiai vonalváltást, hogy Lukács György kiátkozott ellenségéből megnyerendő szövetségessé lépett elő az évtized utolsó harmadában. Mivel a lap minden figyelmeztetés és személyi változtatás ellenére sem állt át a realizmus-esztétika szolgálatába, 1971 decemberében megszüntették. Pontosabban elvették az Intézettől s azonos címen Pándi Pál irányításával indítottak új folyóiratot 1972 januárjában.⁴⁵

De térjünk vissza az irodalomtörténet-írás belső köreiből. Az Intézetnek az irodalomtörténeti szintézis első kötetének megjelenéséig tartó első korszakában, 1956 és 1964 között szervezett formában és nagy arányban kezdődtek (illetve folytatódtak) filológiai munkálatok a magyar irodalom történetének egész területén. Ezek teljes jegyzéke megtalálható *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1956–1980* című, 1982-ben B. Hajtó Zsófia összeállításában megjelent kiadványban, itt csak néhány példát sorolok fel. Az RMKT XVII. századi folyamának három kötete jelent meg Klaniczay Tibor és Stoll Béla szerkesztésében ezekben az években, tehát 1964-ig, a Kazinczy-levelezés egy kötete (Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza), a Vörösmarty Ö. M. kritikai kiadásnak három kötete (Horváth Károly és Tóth Dezső), a József Attila Ö. M. egy kötete (Szabolcsi Miklós) jelent meg. Új könyvsorozatok indultak: *a Bibliotheca Hungarica Antiqua* Varjas Béla szerkesztésében hat kötetet adott közre ebben az időszakban, *A magyar irodalomtörténet forrásai* (Somogyi Sándor és Tóth Dezső) hét, *Az irodalomelmélet klasszikusai* (Nyíró Lajos és Vajda György Mihály) egy, az *Új magyar múzeum* (Belia György, Bokor László, Komlós Aladár, Kovalovszky Miklós, Németh

G. Béla, Szauder József, Vargha Kálmán, majd Tóth Dezső, még később Diószegi András) nyolc, az *Irodalom – szocializmus* (Szabolcsi Miklós) hat, az *Irodalomtörténeti bibliográfiák* (Kemény G. Gábor) keretében egy kötet került sajtó alá. Megkezdődtek *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának munkálatai* Vargha Kálmán és V. Windisch Éva irányítása alatt, de ennek első kötete csak 1972-ben látott napvilágot.

Az Irodalomtörténeti füzetek kiadása már korábban megindult, az Intézet az 5. kötetnél vette át a sorozatot Szauder József szerkesztésével, s 1963-ig bezárólag további harmincnyolc kötete jelent meg. Köztük olyan, marxistának távolról sem nevezhető tudósoktól is, mint Eckhardt Sándor és Baránszky-Jób László. 1964-ben adta közre a sorozat Tamás Attila *Költői világgépek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* című munkáját, mely a stílustörténeti és eszmetörténeti megközelítést kombinálva önálló gondolkodásával feltűnést keltett abban az időben. *Az Irodalomtörténeti könyvtár* című nagymonográfia-sorozatnak (Sőtér István, majd szerkesztőbizottság szerkesztette) tizenhat kötete jelent meg 1964-ig bezárólag. Köztük Sőtér *Nemzet és haladása*, mely a készülő intézeti szintézis szempontjából is jelentős volt, ugyanis az Intézet igazgatójának, egyszersmind a hatkötetes munka főszerkesztőjének irodalomszemléletét fogalmazta meg. Sőtér ebben az 1850-es évekről szóló terjedelmes munkájában végképp szakított a Lukács–Révai-koncepció diszkontinuitásos, konfrontációs alapú szemléletmódjával és bizonyos terminológiai határok között (tehát kevésbé explicit formában, mint Rónay György) visszatért a korábbi irodalomtörténeti tradícióhoz, a korai nemzeti klasszicizmus és a Nyugat hagyományának integratív szem-

léletéhez. A magyar irodalom e korszakát részletezve nem a különböző törekvések egymás elleni küzdelmét helyezte előtérbe, hanem a különböző irányú és különböző értékű, ám közös törekvéseket hangsúlyozta.

Mondhatnánk, ez a szemlélet érvényesült *A magyar irodalom történetének* 1964 és 1966 között megjelent hat kötetében. Ezt azonban nem mondhatjuk. Nem érvényesült, nem is érvényesülhetett maradéktalanul abban az időben, de érintette ez a szemlélet, át-átszötte részeit, s már evel is jelentősen elmozdult a vállalkozás az életre hívó eredeti ideológiai megrendelés paramétereitől. A magyar irodalom történetét nem az osztályharc irodalmi tárgyasulásként, nem a realizmus és antirealizmus küzdelmeként írta le, nem egy teleologikus történetfilozófia jegyében készült, érték-szemléletét nem a szovjet típusú szocializmushoz mint egyetlen célképzethez igazította. Legalábbis alapvetően nem. Az eljövendő nemzedékek nehezen fogják megérteni, hogy ezek a negatívumok milyen kockázatos erények voltak abban az időben, pedig azok voltak. A hat kötet szakmai objektivitása között lényeges különbségeket lehet találni, de ezek kritikai feldolgozásakor tekintetbe kell vennünk a kor objektív lehetőségeit is, hogy tárgyilagos képet alkossunk erről a több mint fészáz kutató több éves munkájával elkészült vállalkozásról. Legjobban a Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent első két kötet sikerült, mely a kezdetektől a felvilágosodásig tárgyalta a magyar irodalmat. Ideologizáló és általános társadalomtörténeti szempontokat fölvető bevezető és átkötő szövegrészek keretében stílustörténeti elveket érvényesített ez a két kötet, s evel a tudományos diskurzus zömét az irodalom belső köreibé helyezte át. A harmadik kötet Pándi Pál szerkesztése alatt

kevésbé mutatta be a stílusok változása révén belátható mikro- és makrostrukturális változásokat a kötet által felölelt időszakot illetően, tehát 1772 és 1849 között, s a hangsúlyt az irodalmi mozgásfolyamatok közvetlen társadalmi, ideológiai és politikai összefüggéseire vetette. A kötet íve három egymásra épült, hierarchikusan elhelyezkedő értékkört kapcsolt össze, a felvilágosodást mint haladó eszmét, a romantikából kibontakozó realizmust és Petőfi forradalmiságát. Ez utóbbival, a csúcsponttal zárult. E gondolatmenet révén a hat kötet közül ez a kötet állt legközelebb Lukácsnak a magyar irodalom fejlődéstörténetéről kialakított képéhez. A negyedik kötet, melyet az egész vállalkozás főszerkesztője, Sőtér István szerkesztett, ugyancsak elkanyarodott a Klanczay által alkalmazott sílustörténeti kategóriától, de egy sajátos irodalmi korszakfogalom érvényesítésével mégis az irányok, stílusok és törekvések pluralizmusát tudta kimutatni a 19. század második felében.

Az aktuális ideológiai kívánalmaknak legjobban a 20. századot tárgyaló két utolsó kötet volt kitéve, melyeket Szabolcsi Miklós szerkesztett. Az ötödik kötet a Nyugat első korszakával és első nemzedékével foglalkozott, a hatodik pedig a két háború közötti időszakot mutatta be vázlatos áttekintést adva az 1945 utáni irodalomról is. Az ötödik kötet nagy alkotókat bemutató portréinak élén Varga József Adyról írott fejezete állt. Nem törekedett koncepcióteremtésre, inkább a végletes véleményeket megfogalmazó korábbi koncepciók tompítását tűzte ki célul. Adyt nem állította szembe a Nyugattal és már nemcsak mint a forradalom előhírnökét értékelte, hanem igyekezett ismertetni témavilágának többféleségét. Istenes verseiről is kis alfejezetben számolt be, igaz, az elfogadtatás jószándékától

vezetettve azt hangsúlyozta, mennyire egy-ihletűek ezek forradalmi lírájával. A nehezebb ideológiai kérdések a hatodik kötet anyagánál merültek fel, s itt nem sikerült áthidalni a modern magyar irodalom valóságos értékhangsúlyai és az ideológiai korkívánalmak között lévő nagy különbségeket. Mégis ki kell emelnünk a kötetből Tamás Attila korrektnek mondható József Attila-fejezetét, Rába György Szabó Lőrincről rajzolt portróját s azokat a fejezeteket, melyeket Béládi Miklós Illyésről, Németh Lászlóról és a népi mozgalomról írt: akkor ezeket nem lehetett tárgyilagosabban megírni. Ezenkívül – anélkül, hogy mentségeket keresnénk a kötet nyilvánvaló hibáira, a zavaros szerkezetre, a magyar avantgárd háttérbe szorítására, Komját Aladárnak vagy Illés Bélának a már akkor is nevetséges túlértékelésére stb. – meg kell jegyeznünk, hogy ez a kötet adott első ízben vázlatos áttekintést a határon túli magyar irodalmakról.⁴⁶

Az egész kézikönyv – bármennyire érezhető volt benne a kiegyensúlyozó szándék, bármennyire törekedett is arra, hogy talán a modern kor kivételével a magyar irodalom minden értékét integrálja – a hat kötet mégis kezdettől rossz visszhangot váltott ki. A hivatalos ideológia nem talált benne elegendő hivatkozási alapot, nem találta meg az eszmei szövegséget, amit várt, az irodalmi és szellemi élet pedig kevesellte a merészebb vállalkozókedvet, kevesellte a tudomány teremtő gondolatait. A filológusoknak kevés volt benne az adat, és az is sokszor pontatlan, a szélesebb olvasóközönség fennakadt nehézkes, gyakran csakugyan emészthetetlen stílusán, az egyes korszakok kutatói viszont a hézagos előadás, a leegyszerűsítő fogalmazás, valamint a népszerűsítésre törekvő hang miatt nem tudták komolyan venni. A csapatmunka is inkább csak hátrányaival mutatko-

zott be: a sok szerző stílusa, fogalomhasználata sokfelé húzott és képtelenség volt egységessé szerkeszteni szövegeiket. A csaknem három évtizede sorjázó kritikai vélemények a történeti objektivitásra törekvő és a tárgyilagosságot mellőző bírálatok között hullámszanak máig.⁴⁷

***

(Kiegyenlítődés és előrehaladás) Az 1960-as évek második felétől lassan emelkedő szakaszba érkezett az irodalomtörténet-írás. A hatkötetes kézikönyv erényeivel és fogyatékoságaival egyaránt sok tanulsággal szolgált és kirajzolta az elvégzendő feladatok körvonalait. A régi magyar irodalomban a hozzáférhetővé tétel volt a legfontosabb feladat, a szövegkiadás, a latin nyelvű irodalom feldolgozása és közrebocsátása; a késő-barokkot illetően még filológiai feltáró munkára volt szükség, a 18. század Toldy óta változatlanul hagyott 1772-es periódusátára egyre hátrébb tolódni látszott az 1750-es évek felé, egyre fontosabbá és tartalmasabbá vált a Bessenyeiékét megelőző évtizedek sora, de még sok felkutatnivaló akadt ezen a területen; a romantikát végképp fel kellett szabadítani az ideológiai megbélyegzéstől és prekonceptióktól mentesen, szabadon kutathatóvá kellett tenni minden belső irányát és korszakát; a 20. század kutatásánál változatlanul azt a három akadályt kellett leküzdeni, amelyről már szó esett. Ismét a kisebb lépések, a cikkek, tanulmányok, monográfiák korszaka következett, az új analízis a szintézis után. A kutatások minden korszakot illetően arra törekedtek, hogy megszüntessék az ideológiai alapú kizárások és mondvacsinált szembeállítások maradványait, s integrálják, beemeljék az

értékeket. Hová? Ezt már nehezebb volt megnevezni. A marxista irodalom értékrendjébe? A nemzeti irodalom panteonjába? Mondani még az előbbit kellett, de sokan az utóbbira gondoltak. S voltak, akik a pátoszos, szerepszerű mozdulatoktól is meg akarták már szabadítani a tudományt s a szakkérdéseket egyszerűen szakkérdések gyanánt kezelték.

Lezajlott a realizmus-viták folytatásos színjátékának utolsó jelenete: az 50-es évek óta fel-felhullámzó polémiák elcsitulnak a 60-as évek második felére, s más kérdések kerültek előtérbe.⁴⁸ E viták zárószakaszához tartoztak Klaniczay Tibor tanulmányai, köztük *A szintézis útján* és a *Stílus és módszer*, mely mindkettő a Kritikában jelent meg, az első 1966-ban, a második 1967-ben.⁴⁹ S mellettük már ott álltak az új kérdéseket fölvető írások, elemzések, módszertani kísérletek, az első pillanatra részletkérdéseket tárgyaló tanulmányok, melyek azonban végképp leleplezték az ideológia-centrikus marxista pozíció tarthatatlanságát.

1966-ban jelent meg az Irodalomtörténeti Közleményekben Németh G. Béla fogalomteremtő tanulmánya az önmegszólító verstípusról, mely felfedezve a modern versbeszéd egy különös sajátosságát, új utat kezdeményezett a líra-elemzésekben s 1948 óta az első nem-marxista hivatkozású filozófiai irodalom-megközelítés volt. A német egzisztencializmusnak és Heideggernek a fogalomvilágára támaszkodott, s érzékelhetően a zürichi iskola módszerét vitte tovább. (Németh G. Béla körül hamarosan egyetemi tanítványok csoportja alakult ki, s többen közülük az elkövetkező egy-másfél évtizedben már a szakma élvonalába kerültek: Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Horváth Iván.)

Ugyancsak 1966-ban jelentette meg a Kritika Hankiss Elemér első, nagy feltűnést keltett tanulmányát, a *József Attila komplex képeit*, s ezzel elkezdődött az irodalomtörténet, az irodalomszociológia és az irodalomlélektan modern kutatásait egybekapcsoló s az egész tudományágra ösztönzően ható tanulmányainak sora. Lassan megnyílt az út az avantgárd jelenségek kutatása előtt is, sőt, magukról a mozgalmakról és magáról az avantgárd korszakról is tudományos, történeti és nem pusztán ideológiai értekezések készültek. Szabolcsi Miklós itthon is közreadta az AILC 1966-os belgrádi kongresszusán tartott előadását az avantgárról mint világjelenségről, az évtized fordulóján pedig megírta az avantgárd és a neoavantgárd kérdéseiről szóló áttekintő összefoglalását.⁵⁰ E témakört segítették a kelet-európai avantgárd mozgalmakról folytatott kutatások, mindegyik előtt Bojtár Endre munkája.⁵¹ Részben éppen ezeknek a kutatásoknak és tanulmányoknak a nyomán a 60–70-es évek fordulóján és a 70-es évek elején előtérbe került a műelemzések módszertanának és irodalomtörténeti összefüggéseinek kérdése, más szóval nemcsak a látókör tematikai szélesítéséhez járultak hozzá, hanem közreműködtek a módszerek bővítésében és korszerűsítésében is.⁵²

Az irodalomtörténet-írás 60-as évek második felétől kezdődő szakaszának további eredményeit és problémáit ezen a helyen nem lehet részletezni, amit röviden el lehet róla mondani, azt Béládi Miklós összefoglalta 1983-ban.⁵³ Itt még két kérdésre szeretném csak felhívni a figyelmet. Az első éppen a periodizálással függ össze. A magyar irodalomtörténet-írásnak nincsenek elhatárolható periódusai 1964–66 után. Az 1980-as évek végéig egyetlen periódusról kell beszélnünk, amelyen belül lassú, fokozatos és szüntelen

tematikai, fogalmi, módszertani evolúció ment végbe. 1971–73 körül bekövetkezett egy dogmatikus-konzervatív marxista ellentámadás, ennek folyamán vették el a Kritikát az Irodalomtudományi Intézettől, más társadalomtudományi intézetekben pedig személyi tisztogatásokra került sor, de ez az ellentámadás (mely az 1968 utáni nagypolitikával, a gazdaságirányítási rendszer reformjának megállításaival is kapcsolatban volt) nem tudta már visszarendezni a megindult folyamatokat, nem tudta helyreállítani a marxizmus kizárólagos uralmát a társadalomtudományokban. Az irodalomtudomány, az irodalomelmélet és irodalomtörténet is megnehezített akadályokon át, de mégiscsak előre haladt s fokozatosan nyitottabb szemléletű és objektívebb ítéletű lett. A fokozatos szemléleti változás még olyan tudósoknál is tettenérhető volt, mint Király István, aki hirdetett eszméiben szembenállt a tudomány korszerűsödését igazgató alapelvekkel. Itt csak fölvetni lehet, amit egy részletes tanulmány-nal kellene igazolni, hogy milyen különbségek voltak Ady-monográfiájának első és második két kötete között, s hogyan változott szemlélete a Kosztolányi-könyvig, s azon túl is a Szabó Dezsőről és Lukács Györgyről szóló utolsó tanulmányokig. Még a legkonzisztensebb eszmevilágú Pándi Pálnál is érzékeltetni lehetett bizonyos elmozdulást az 1972-es „*Kísértetjárás*” és az akadémiai székfoglaló közötti cikkeiben, tanulmányokban, megnyilatkozásokban.

Nem húzott elkülönülő korszakhatárokat a strukturalizmus, recepcióesztétika és hermeneutika egymást követő három hulláma sem. Az irodalomtörténet-írás modernebbé válása nagymértékben a nemzetközi kutatások elméleti eredményeinek kihívásai következtében ment végbe. De míg a nyugat-európai és amerikai tudományosságban ez a

három irány komoly kritikai harcot folytatott egymással, addig itt a strukturalista megközelítés simán átfejlődött a recepcióesztétikába, s békésen következett be a hermeneutikai őrségváltás is. Többé-kevésbé ugyanazok a kutatók vettek részt mindháromnak a meghonosításában és hazai operacionalizálásában. Itt e három irány egymást kiegészítő szövetségese volt a marxista hegemonia ellen: de többnyire nem tudatosan és főként nem szervezeten. Sokan ösztönösen vonzódtak az új módszerekhez s a tudományos eszköztanika ártalmatlan kellékeinek tekintették őket. Azt kell mondani, hogy a pluralizmus és az eszmei-ideológiai liberalizáció mélystruktúráját azok látták jól bennük, akik megpróbálták útját állni ezeknek az irányoknak. A szemléleti módosulás, a plurális értékvilág, az irodalmi többféleség elfogadásának történeti és kritikai gesztusa – a látszólag csak technikai kérdéseken keresztül – azonban lassan azoknál is érvényesült, akik nem voltak tisztában e folyamatok lényegével. A módszerek elterjedéséhez hozzájárult az is, hogy az alapjukat képező eszmevilág rokonságban volt avval a primér liberalizációval, avval az értékek különféleségét egybefoglaló szemlélettel, mely létrehozta a magyar irodalomtörténet-írás marxizmus előtti hagyományait. E modern módszerek nem álltak szemben a tradícióval, sőt felelevenítését segítették.

A másik jelenség, amelyre tudománytörténeti szempontból szeretném fölhívni a figyelmet, az az irodalomtörténet-írás nemzetközi kapcsolataira vonatkozik. E lassan előrehaladó, fokozatosan nyitottabbá váló szakaszban lépett ki e tudományszak a nemzetközi színtérre. Magyar irodalomtörténészek ekkor kezdtek bekapcsolódni nemzetközi munkákba, tanácskozásokon, konferenciákon, szimpozionokon

vettek részt szerte Európában és a tengeren túl. Ennek ideológiai lehetőségét a hruscsovi „békés egymás mellett élés” politikája teremtette meg, aminek következtében ha lényegét tekintve nem csökkent is a két világhatalom és világszisztem konfrontációja, de legalább a felszíni rétegekben mérséklődni látszott. Ez pedig lehetőséget adott együttműködésekre a szellemi életben, sőt e politikai vonal meg is kívánta, hogy létrejöjjenek ilyenek. A kádári Magyarország ebben az időben kezdett kirakatba helyezett mintaországgá válni ennek az új nyugati-politikának a szempontjából, s az irodalomtörténeti szakma igyekezett jól kihasználni az ebből fakadó előnyöket a maga javára. Tette ezt annál is inkább, mivel ebben a vonatkozásban a szakma vezető személyiségeinek személyes érdekei és a tudomány általános érdekei egybeestek. Nem volt kellemetlen feladat külföldi rendezvényeken részt venni annak a szakmai vezető garnitúrának, amelynek idősebb tagjai a második világháború megkezdődése óta nem utazhattak rendszeresen (a koalíciós korszak három évében a nemzetközi kapcsolatok még alig kezdődtek el), fiatalabbjai pedig talán soha nem jártak Nyugaton vagy legalábbis Németországtól nyugatra nem.

A nyugati kapcsolatok legfontosabb fóruma a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (francia nevén Association Internationale de Littérature Comparée, rövidítése AILC) volt. Magyar köldöttség ennek Utrechtben 1961-ben rendezett III. kongresszusán vett részt először, sajtó alá rendezett aktái szerint: Kardos László, Király István, Sőtér István és Wéber Antal. Ettől kezdve a magyar részvétel állandó lett a szervezet háromévenkénti kongresszusain, magyar tudósok bekapcsolódtak testületi munkáiba is, s

hamar talán nem is várt tekintélyre tettek szert.⁵⁴ Így mindenekelőtt Klaniczay Tibor, Sőtér István, Szabolcsi Miklós és Vajda György Mihály. Az intézményes kapcsolat-tartás és a tudományos együttműködésekben való részvétel gyakorlati teendőiben Vajda György Mihályra hárult a legtöbb feladat.

Az AILC központi, nagy vállalkozása az európai nyelvű irodalmak történetének megírása volt, s ez máig tart. Kötetei egy-egy nagyobb korszak, régió vagy problémakör kiemelt témáit dolgozzák fel fejezetszerűen, más-más szerző tollából. A magyar részvétel e könyvsorozat munkáiban is számottevő a kezdetektől máig.⁵⁵ Ezenkívül magyar kezdeményezésre jött létre 1973-ban a Neohelicon című folyóirat e vállalkozás elősegítésére, és általában a világirodalom és a komparatiztika kérdéseinek rendszeres nemzetközi megtárgyalását, valamint kutatási eredmények közreadását szolgálja. Ezt a nem magyar, hanem idegen nyelvű tanulmányokat közlő folyóiratot Szabolcsi Miklós és Vajda György Mihály szerkeszti, s az Akadémiai Kiadó jelenteti meg előbb a Mouton, 1976 óta a John Benjamin B. V. közreműködésével.

A tudományág képviselői természetesen nemcsak nyugati fórumokon vettek részt az elmúlt évtizedekben nemzetközi rendezvényeken, hanem a szocialista országok rendezvényein is szerepeltek. A keleti blokk országai a kelet–nyugati kapcsolatok fenntartása mellett önálló kapcsolatrendszer is kialakítottak és számos közös tudományosnak nevezett, valójában inkább ideológiai természetű közös munkába fogtak. Ezek sok időt és energiát raboltak el a napirenden lévő, fontos kutatások elől és gyakran csak a táboron belül mutatkozó elvi ellentétek áthidalását szolgálták. Néha azon-

ban sikerült tudományosan kidolgozható közös témát találni, s így voltak közöttük valóban hasznos és valóban szakmai jellegű vállalkozások is. Pl. az a romantika kérdéseinek tisztázását elősegítő tanulmánygyűjtemény, mely szovjet–magyar közreműködéssel jött létre s oroszul és angolul jelent meg Sőtér István és I. G. Neupokojeva szerkesztésében. (*Europejszkij romantizm*, Moszkva, 1973; *European romanticism*, Bp., 1977.)

A nemzetközi szereplések és szerepvállalások jelentősen visszahatottak az itthoni tudományos munka jellegére. Nagyrészt ezeknek köszönhető, hogy a magyar irodalomtörténet-írás végképp szakított a nemzeti irodalom kereteibe bezárkózó izolációs szemlélettel és az európai összefüggések feltárását helyezte előtérbe. Világossá vált, hogy lejárt a nemzeti sajátosságokat provinciálisan kutató irodalomtörténet ideje, s a magyar irodalom jellegzetességei nem valamilyen nemzeti különállásban, hanem az európai szellemi áramlatokban való benne-létben testesültek meg a múlt nagy korszakaiban. A magyar irodalomtörténet-írás ezért a 60–70-es évek fordulójától kezdődően egyre inkább a felé a szemlélet felé fordult, amelyet a múlt század végén Riedl Frigyes kezdeményezett kis könyvében.

A komparatiztika ettől kezdve nemcsak egy újra fejlődésnek indult tudományágnak számított, hanem a nemzeti irodalomtörténet egyik alapvető eszközének is tartotta minden kutató, aki részt vett a tudományág lassú, fokozatos korszerűsítésében. A komparatiztikának voltak hazai hagyományai, amelyekhez vissza lehetett nyúlni: Meltzl Hugó talán a világ első összehasonlító irodalomtörténeti folyóiratát alapította meg Kolozsvárott 1877-ben. De nem is Riedl és nem is ő, hanem még korábban Arany János volt az, aki a

Zrinyi és Tassoban elvetette a magvát a nemzeti irodalom javát szolgáló összehasonlító módszernek. Ezt a már tekintélyes szemléleti hagyományt kellett bekötni az új feladatok áramkörébe, s egybefűzni az akkor már széles körben bontakozó módszertani kísérletekkel, avval a metodikai reneszánszsal, amely ugyancsak ennek a korszaknak volt jellegzetessége. Irányok is kialakultak a megújuló komparatiztikán belül: Vajda György Mihály, Sziklay László e tudományág filológiai módszereiből teremtettek iskolát, Vajda körül jött létre az összehasonlító tanszék Szegeden, ezt az irányt folytatta Fried István, míg Bojtár Endre a kelet-európai modernebb műelemző irányok tapasztalatait ültette át munkájába.

A nemzeti irodalom komparatista szempontú feldolgozásának elvi alapját Sőtér István fektette le. Az AILC 1976-ban Budapesten rendezett kongresszusán tartott előadásban egy olyan nemzeti irodalomtörténet tervét vázolta, amelyet komparatista módszerrel írnak meg. „Olyan irodalomtörténet lesz ez, mely a magyar irodalmat a világirodalom folyamatába helyezi, és ezáltal kívánja jobban megérteni.”⁵⁶ Az 1970-es évek második felében meg is kezdődtek az akadémiai intézetben egy ilyen irodalomtörténeti szintézis munkálatai, de aztán abbamaradtak. Az újabb irodalommal foglalkozó kutatógárda belefáradt a kézikönyv-írásba (az ún. „hetedik” kötet viszontagságos sorsáról alább még lesz szó), a régebbi korok kutatói pedig egyrészt szövegfeltáró munkákkal voltak elfoglalva, másrészt a nem kevésbé fontos és nem kevésbé jelentős kritikátörténeti kutatásokra összpontosították figyelmüket.

A komparatista irodalomtörténet eltervezése és részleges megindítása mégsem volt haszon nélkül, mert az egész

tudományszak szemléleti fejlődését mozdította elő néhány módszertani és fogalomhasználati kérdés fölvetése révén. Sőtér ellenezte az irodalmi korszakok stílustörténeti felfogását és a legtöbb periódus stíluspluralizmusát szem előtt tartva a korszakok több szempontot egyesítő definícióját kezdeményezte. Ennek előterében egy tipológiai módszer állt, mely arra hivatott, hogy feltárja a történelmi, társadalmi jelenségek párhuzamosságából születő párhuzamos jelenségeket.⁵⁷ Ez a tipológiai módszer eleinte megegyezett V. M. Zsirmunszkij módszerével, később azonban fokozatosan eltávolodott tőle, s áttételesebbnek látta a történelmi és kulturális jelenségek között lévő kapcsolatokat a szovjet tudósnál. Sőtér nem osztotta a formalista műelemzések abbeli törekvését, hogy az irodalmi jelenségeket ne az életből, hanem csak önmagukból magyarázzák, de óvakodott a túlságosan közvetlen kauzalitás keresésétől is.⁵⁸ Tudományszemlélete már korábban is egy szellemtörténettel lágyított marxizmus volt, de ebből utolsó pályaszakaszában egyre inkább a szellemtörténet került túlsúlyba.

Minden területen a lassú átfejlődés volt jellegadó. Visszatérve tehát a tudománytörténeti periodizálás kérdéséhez, azt kell mondanunk, hogy a tudományág története egyetlen hosszú tudományfejlődési periódusnak tekinthető a hatvanas évek második felétől a nyolcvanas évek végéig. Alperiódusok, kisebb-nagyobb határok csak az egyes kutatott témákon, történeti korszakokon, problémakörökön belül mutathatók ki, s az egyik terület ilyen belső határai függetlenek a többi területétől. A 60-as években elkezdődött nyitás a 80-as évek fordulójára avval az eredménnyel járt, hogy a régebbi korok irodalmával kapcsolatban már eltűnt minden ideológiai tabu és prekoncepció, lényegében minden kutat-

hatóvá és kimondhatóvá vált. Legfeljebb dologi, technikai akadályok merültek fel. A középkori, reneszánsz és barokk kutatások terén Klaniczay Tibor nagy szervezőerővel minden elkövetett ezek elhárításáért, még új könyvsorozatok is életre hívott. Így indult meg 1973-ban a *Studia humanitatis*, 1976-ban a *Humanizmus és reformáció* és ugyanabban az évben a *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*.

A 18. századi kutatásokban belső határt jelzett a Szauder József és Tarnai Andor szerkesztésében 1974-ben megjelent *Irodalom és felvilágosodás* című kötet, aztán a Bessenyei-kritikai kiadás Bíró Ferenc szerkesztésében 1983-ban megjelent első kötete. A 19. századi kutatások különösen a 70-es évek elején mutattak fel jelentős eredményeket, a Petőfi-évfordulóra, 1973-ban számos könyv és tanulmány jelent meg, köztük Fekete Sándor Petőfi-életrajzának első kötete, mely az életrajzi monográfiák elhanyagolt tudományos műfajához tartozott abban az időben, amikor a szakmai figyelem előterében az immanens irodalom-vizsgálat állt. Megjelentek a magyar kritikátörténet első kötetei (Fenyő István, *Az irodalom reszpublikájáért*, Bp., 1976; Németh G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Bp., 1981; Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, Bp., 1984), ez a sok kutatót foglalkoztató témacsoport annál is inkább jelentős volt, mert a szakma hagyományait és problémáit tárta fel a tisztázás szándékával, s a tudományág belső készítésére megindult reflexiós folyamatáról tanúskodott. Közben nagy ütemben folytak a 20. századi kutatások is, ezek teljességét itt a Szabó Lőrincről szóló munkáktól a Weöresről szólóig még a könyvészeti adatok felsorolásának szintjén sem lehet összefoglalni. Rába

György Babits Mihály költészete 1903–1920 (Bp., 1981) című munkáját mégis ki kell emelnünk közülük, mert ez a tudományos szempontból nagyszabású munka mintegy reprezentálja, hogy a korszak már a modern irodalom kutatására is ideológiai prekonceptiók nélkül adott lehetőséget.

Ez a lehetőség mégsem mindig valósult meg, mert újra és újra felbukkantak hatalmi státussal megtámogatott konzervatív-dogmatikus vélemények. A fejlődést elősegítő, tisztázó viták helyett – mint amilyenek a 60-as évek realizmus-vitái voltak – ideologizáló viták robbantak ki személyes hadállások körül, s nem segítettek, hanem hátráltatták néhány alapvető történeti kérdés megoldását. Nem előrevitték, hanem visszavetették a kutatást egy-két területen. Ez történt a Petőfi-kutatásokkal. A 150 éves évforduló előtt impozáns eredmények születtek, s ezek nyomán kezdett körvonalazódni egy korszerű Petőfi-kép, mely egyszersmind a reformkor, a romantika, a népiesség és még számos egyéb kérdés összefüggéseire is rávilágított volna.⁵⁹ 1974-ben azonban polémia támadt Lukácsy Sándor és Pándi Pál között a Petőfit ért szellemi-ideológiai hatások körül, s ez a látszólag mikrofilológiai téma egyszerre átideologizálódott s az a látszat keletkezett, hogy már-már a marxista álláspont tudománypolitikai, hatalmi státusa forog kockán.⁶⁰

A korszak jellegzetességeihez tartozott, hogy nem prekoncipiált vita volt ez, hanem „posztkoncipiált”, utólagosan megideologizált vita. Túlmegy e tanulmány keretein, hogy leírja azt a korabeli állapotot, amelyet már nem a túlideologizálás, hanem éppen ellenkezőleg, az ideológia-hiány jellemzett: ekkor már nem létezett stratégiai elképzelés az ideológia területén, amelynek alapján prekoncipiálni lehe-

tett volna vitákat. A gazdaságirányítási rendszer tervezett reformja a 60-as évek második felében alkalmat adhatott volna a magyar viszonyok valóságára épülő ideológia kifejtésére, ez azonban nem történt meg. A távlatos elvi álláspontot napi taktikázás és személyekhez kötött pozícióvédelem helyettesítette. A legbelső körhöz tartozók még a legszorosabb értelemben vett szakmai részlettémákban sem maradhattak alul, mert ez a hatalom alulmaradását jelentette volna. Így Pándi személyén keresztül a vita túlterjedt a szakmai kereteken és álideológiai státuskérdéssé vált. Külön tanulmányt igényelne annak bemutatása, hogy e rosszízű vita mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy a 70-es évek második felében megtorpantak a Petőfi-kutatások és máig nem nyerték vissza az évforduló előtti lendületüket.

Szélesebb körű és nagyobb horderejű volt az a vita, amely a Petőfi-vitával körülbelül egy időben folyt Pándi és Király között. Jelentőségét növelte, hogy ez a belső körön belül támadt, s nem a hatalmi státus vélt védelmét szolgálta, hanem vélt kisajátítása körül játszódott. Indulati reagálásból, érzelmi állásfoglalásból, bizalmatlanságból, gyanakvásból keletkezett, s már kirobbanása után, fokozatosan öltött artikulált ideológiai formát.⁶¹ Ebben a formában a Molnár Erik és Mód Aladár között már az 1960-as évek óta tartó történész-vita irodalomtörténeti kiágazásaként jelent meg. Csakhogy a történettudomány e vita révén – a Molnár Erik-vonalon haladva – megindult a tartalmi korszerűsödés irányában, de ennek az irodalomtörténeti-ideológiai vitának egyik vitaoldala sem vezetett a szakma korszerűsödéséhez. A korszerűsödést azok szolgálták, akikkel szemben nagy egységben léptek föl mindketten: azok a fiatalabb nemzedékek, akik a középiskolai irodalom-tankönyvek

megújítására törekedtek és azok, akik az ún. „hetedik” köteten dolgoztak akkor már egy évtizede. Az 1970-es évek második felétől tartó tankönyvvitáról már dokumentumkötet készült,⁶² ezért erre nem szükséges itt kitérnünk, meg kell azonban vizsgálnunk a mindenfelől sok ellenkezést kiváltott „hetedik” kötet ügyét.

[Következő számunkban folytatjuk.]

- 1 FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása*, Bp., é. n. [1944], 121–134.
- 2 MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és literatúrája*, It 1980, 388.
- 3 Legutóbb: SZALAI Anna, *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815*, Bp., 1990. Sok idevonatkozó anyag van TAXNER-TÓTH Ernő könyvének első fejezeteiben. T-T. E., *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., 1992.
- 4 TOLDY Ferenc, *Esztétikai levelek Vörösmarty Mihály munkáiról = A magyar kritika évszázadai*, szerk. SÓTÉR István, *Írányok*, Bp., 1981, 1. k., 160.
- 5 RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom főirányai*, Bp., 1910, 130–131.
- 6 Különösen, amikor arról írt, hogy a kozmopolita irodalom külszíne ellenére kevésbé európai, mert formálissá koptatja az európai örökséget – BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, Bp., 1978, 1. k., 376–377.
- 7 Nyugat, 1910, 1. k., 193.
- 8 Szenci Molnár zsoltárfordításaival kapcsolatban írta 1928-ban. „Nem ismerek durvább nyelverőszakot, mint jambusdrámáink sima gépezete, amikor kérlelhetetlenül maga alá tapossa a lázadó hangsúlyt. Többre becslöm Bánk bán zökkenő s hangsúllyal is megzökkenítő dikcióját Vörösmarty drámai nyelvénél. Ebben a nyelvben van valami diadalmas fiatalság, a reformkor fiatalsága, de ha sokat olvasol belőle, visszakíváncozol a ritmikájukban mélyebben magyar költők munkáihoz”. NÉMETH László, *Az én katedrám*, 1969, 94–95.
- 9 TELEKI József, *A régi és új költés különbségeiről*, Tudományos Gyűjtemény, 1818, 2. k., 48–73.
- 10 „A túlzók vagy az egyik vagy a másik *fajta költészetet* [...] egyáltalán nem tartják költészetnek [...]” BABITS Mihály, *i. m.*, 1. k., 161.

- 11 Érdekes, hogy az akadémiai kézikönyvnek a századelő korszakát tárgyaló 5. kötetében, mely 1965-ben jelent meg, Czöbel Ernőnek a neve sem fordult elő, holott akkor már ismeretes volt a java tanulmányait egybefoglaló kötet: CZÖBEL Ernő, *Válogatott írásai*, Bp., 1963.
- 12 Lukácsal kapcsolatban erről bővebben írtam. K. Z., „Zrinyitől Adyig, ... József Attiláig”. *Lukács György magyar tanulmányai 1945-ig*, Jelenkor 1985, 4. sz., 5. sz., 6. sz., 371–379, 471–479, 566–574.
- 13 HAMVAS Béla–KEMÉNY Katalin, *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*, Bp., é. n. [1947].
- 14 Németh Lajos írt arról, hogy a nagybányaiak idején a magyar festészet modernebb volt az irodalomnál. (NÉMETH Lajos, *Adalékok a századforduló magyar irodalma és képzőművészete kapcsolatához*, ItK 1963, 44–54.) Gondolatmenetét érdemes volna folytatni és megvizsgálni, hogy a 20. század periódusaiban is – legalább az eszköztchnikát illetően – nem járt-e a festészet az irodalom előtt. S meg kellene vizsgálni, hogy a mai irodalomtörténetben és kritikában feltűnő fogalmak milyen kapcsolatban vannak újabb művészettörténetünk és műkritikánk fogalmaival.
- 15 Vö. STANDEISKY Éva, *A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után – 1945–1948*, It 1985, 825–851.
- 16 LUKÁCS György, *Az absztrakt művészet magyar elméletei*, Forum, 1947, 9. sz., 715–727.
- 17 Lukács a marxista világnézet terjesztését és oktatását már 1946-tól erőteljesen is szorgalmazta (vö. TÓTH István, *Lukács György művelődéspolitikai nézetei a koalíciós korszakban (1945–1948)* = *Az élő Lukács*, szerk. SZIKLAI László, Bp., 1986, 295–296), 1948 őszén pedig Révai azt kívánta, hogy Lukács koncepcióját következetesen hajtsák végre a kultúrpolitikában. (Erről: SZERDAHELYI István, *Lukács György*, Bp., 1988, 200.) Lukács éppen ekkor tartotta előadását az irodalomtörténet szükséges revíziójáról.
- 18 LUKÁCS György, *A magyar irodalomtörténet revíziója* = *Uő, Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., 1970, 491–513. Eredetileg a Forum hasábjain jelent meg 1948-ban.
- 19 Az ellentétes véleményekre vö. Georg LUKÁCS, *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*, Frankfurt am Main, 1981, 185–191; HERMANN István, *Lukács György élete*, Bp., 1985, 166–167; ZOLTAI Dénes, *Egy írástudó visszatér, Lukács György 1945 utáni munkásságáról*, Bp., 1985, 53; POSZLER György, *Az évszázad csapdái. Tanulmányok Lukács Györgyről*, Bp., 1986, 114–116.

20 Ilyen mondatokat lehetett olvasni: „A társadalmi-politikai átalakulás következtében ugyanis, amelynek most cselekvő részesei vagyunk, egyszeriben a múltat is másképp látjuk, mint eddig. Rájöttünk, hogy múltunkat eddig a birtokos-nemesi osztály érdekeinek megfelelően teljesen meghamisítva mutatták be nekünk, nem tudunk róla semmit, s amit tudunk, rosszul tudjuk [...] Ha azt akarjuk, hogy múlt irodalmunk megint érdekessé váljon számunkra, át kell világítani mai történetsszemléletünk fényével [...] Valahányszor egy új tudományos felfogás áthatja gondolkodásunkat, hazugnak, üresnek érezzük a világ oly ábrázolását, amely e felfogás nélkül jött létre [...] Még inkább így van ez ma, amikor a történelmi materializmus forradalmasította szemléletünket.” KOMLÓS Aladár, *Az új magyar irodalomtörténetírás körül*, Csillag, 1948, 7. sz., 53–54.

Az irodalomtörténet-írás átértékeléséről és szemléleti fordulatról van szó. Magának az irodalomnak az átértékelése már korábban megkezdődött a Lukács–Révai-koncepció jegyében, s nemcsak ilyen naív általánosságban fogalmazódott meg ebben az időszakban, hanem konkrétan, s főként a közelebbi múlttal kapcsolatos irodalomtörténeti kérdéseket illetően a később gyakorlattá váló kirekesztés mozdulatával jelent meg. Ezek közé tartozott Szabó Árpád Kosztolányiról mint „a reakciós polgári ideológia” képviselőjéről szóló két írása és Illyés elleni támadása. (SZABÓ Árpád, *Polgári költészet – népi költészet*, 1. *Kosztolányi*, Valóság, 1946, november, 1–24. 2. *Illyés Gyula*, Valóság, 1947, január, 11–27; *Írástudóknak való*, Valóság, 1947, március, 199–207.) S ezek közé tartozott Szigeti Józsefnek a Nyugat második és harmadik nemzedékét megtámadó írása. (SZIGETI József, *Magyar líra 1947-ben*, Forum, 1947, 737–762.)

21 Az irodalomtörténet-írás feladata lett volna, hogy a jelen és közelmúlt irodalmára és irodalmi életére vonatkozó kritikai-ideológiai vélemények szellemében értékelje át a magyar irodalom egész történetét és dolgozza ki az ún. forradalmi fejlődés „vonatát”. Erre vonatkozóan a Lukács-vita után már nem is Lukács véleménye volt alapvető, hanem Révai *Megjegyzések irodalmunk nébány kérdéséhez* c. tanulmánya. Ez éppen a Lukács-vitával kapcsolatban fogalmazta meg az irodalomról akkor helyesnek tartott pártálláspontot. (RÉVAI József, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1950, 283–318.) Ezt visszahangozta – Révainál durvábban és kulturálatlanabban – Darvas József a Magyar Írók Szövetsége első kongresszusán: „A más területeken megvert s lépésről-lépésre visszaszorított reakció a kulturális élet területén élt s tenyésztett legtovább, a »romlás virágainak« s egyben az ellenséges irányzatoknak legkülönfélébb változataival. Irodalmi életünkben, íróink gondolkodásában a

- Horthy-rendszer éveiben nagy rombolást végzett a fasiszta fertőzés is és sokféle burzsoá irodalmi irányzat is, Babitsék *l'art pour l'art*-jától Máraiék álhumanista, kozmopolita dekadenciájáig. [...] Sőt egyes, a múltban »ellenzéki« burzsoá irányzatok átmenetileg hangadó szerephez jutottak az irodalmi életben. Babitsék *l'art pour l'art* szemlélete [...] tovább élt [...] az »Újhold« című folyóirat körül. [...] Régi névvel, de valójában a megváltozott helyzethez képest új szereppel feleltek a népi írók folyóirata, a Válasz, programjában a szegényparasztság irodalmi érdekképviseletét vállalván. E program, ha kimondatlanul is, a munkásosztály vezetőszeretének tagadása volt, – národnyik program [...] Egy ideig irodalmi fórum tudott lenni a »Kortárs« is, az irodalmi szociáldemokratizmus folyóirata, a weimari irányzat fölmelegített jelszavaival [...] buzgó szálláscsinálója volt a nyugati kozmopolitizmus legrohadtabb, leghaladásellenesebb irányzatainak [...]” Csillag, 1950, 5. sz., 517.
- 22 AGÁRDI Péter, *Fejezetek a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás történetéből*, Literatura, 1975. 2. sz., 41.
- 23 Ugyanakkor a nagyközönség számára készülő szövegkiadások ettől az időtől kezdve még hosszú évtizedekig gyakran politikai célzatú csonkításokkal jelentek meg, sőt tudományos szöveggondozásokban is előfordult ilyesmi. Erről: SZÖRÉNYI László: *Szöveggondozás – magyar módra* = Uő, „*Multaddal valamit kezdeni*”, Bp., 1989, 250–278.
- 24 A kongresszus teljes anyagát kiadták. A *realizmus kérdései a magyar irodalomban*, sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1956.
- 25 Uo., 63.
- 26 Uo., 312.
- 27 Uo., 236–241.
- 28 Uo., 494.
- 29 RÓNAY György, *Petőfi és Ady között*, Bp., 1958.
- 30 KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Bp., 1959.
- 31 WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., 1959; CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*, Bp., 1960.
- 32 KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961; SZAUDER József, *A romantika útján*, Bp., 1961.
- 33 Ez utóbbiak közül különösen az *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Bp., é. n. [1929] és a *Napjaink átértékelése*, Bp., 1934 volt nyíltan kommunistaellenes.
- 34 A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása, Társadalmi Szemle, 1958, 6. sz., 38–69.
- 35 L. erről részletesen: N. PÁL József, *A népi írókról szóló állásfoglalás és*

- történeti-ideológiai háttere, Válasz évkönyv II., szerk. MEDVIGY Endre, Bp., 1989, 171–200.
- 36 Az első tárgyszerűnek nevezhető nagyobb és átfogó igényű munka még a hazai politikai korlátozottságtól mentes nyugati emigráció körében is csak sokkal később jelent meg: BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom*, New York, 1983. (Ennek rövidebb, első német változata: Uő, *Der ungarische Populismus*, München, 1976.) Természetesen számos értékes részlettanulmány született idehaza is, ezek felsorolására itt nem vállalkozhatom, csak VARGA Rózsa és PATYI Sándor bibliográfiai feldolgozását említem meg: *A népi írók bibliográfiája*, Bp., 1972.
- 37 „A két háború közötti irodalomnak volt egy polgári öröksége is. A Nyugat-mozgalmat a demokratikus polgári radikalizmus hozta létre [...] A vulgarizáló irodalomtörténetírás, – mit sem törődve a történeti tényekkel, – lebecsülte ezeket a polgári törekvéseket, s irodalmunknak olyan óriásait, mint Babits Mihály, mint Kosztolányi Dezső, mint Tersánszky J. Jenő, mint Szabó Lőrinc, Laczkó Géza értékük alá becsülte s a polgári önkritika olyan jeleseiről, mint Zsolt Béla, Márai Sándor, Hevesi András, Kolozsvári Grandpierre Emil, Fenyő László, Sőtér István, Szentkuthy Miklós hallgatott, olyan tisztaságuk okán magános alakokat, mint Kuncz Aladár, Berda József, Füst Milán, Weöres Sándor észre sem vett. BÓKA László, *A magyar irodalom története a két világháború között 1919–1945*, Bp., 1957, 29–30. = Uő, *Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. SIK Csaba, Bp., 1966, 1126.
- 38 BÓKA László, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., 1959, 26–66 és 68–105. (Ez és az előbbi jegyzetben említett munka egyetemi jegyzetként jelent meg, ez utóbbinak más kiadása nincs is.)
- 39 ILLÉS László, *A magyar proletárirodalom hagyományairól*, Kortárs, 1959, 263–267.
- 40 SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. Kísérlet*, (1958) = Uő, *Költészet és korszerűség*, Bp., 1959, 52–94.
- 41 KLANICZAY Tibor, SZAUDER József, SZABOLCSI Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., 1961, 269–459. Készülésének dátumáról l. SZABOLCSI Miklós, *Hogyan írtunk, hogyan írjunk irodalomtörténetet?* Alföld, 1991, 5. sz., 52.
- 42 A folyóirat történetét részletesen meg kellene írni: a 60-as évek szellemi életének fontos mozzanataira derítene fényt. Itt csak néhány adatot tudok közölni, a 45. jegyzetben pedig egy-két szerkesztéspolitikai összefüggésre hívom fel a figyelmet. A Kritika három intézmény orgánumaként indult, az MTA Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írószövetség neve szerepelt gazdájaként. Élén szerkesztőbizottság állt: Czine Mihály, Darvas József,

Illés Endre, Kiss Lajos, Kovács Kálmán, Mesterházi Lajos, Nyíró Lajos, Sótér István, Szabolcsi Miklós. A szerkesztőbizottság először 1964 januárjában változott, amikor Illés Endre kivált belőle (főltehetően egy Czineével folytatott kritikai vitája miatt), aztán 1966 októberében két taggal bővült, Nagy Péterrel és Simó Jenővel. 1968 januárjában újra átalakult, a korábbiak közül csak Darvas, Nagy Péter, Nyíró, Sótér és Szabolcsi maradtak benne, de belekerült Zoltai Dénes. Szeptemberben kivált Nagy Péter, 1971 januárjában pedig Zoltai Dénes. (Nagy Péter kiválását az magyarázta, hogy főszerkesztője lett az 1969-ben újraindított Irodalomtörténetnek. A Kritika – már idézett beköszöntője szerint – a régi és akkor, 1963-ban megszüntetett Irodalomtörténet folytatójának is tekintette magát, hiszen 1912 óta az volt az Irodalomtörténeti Társaság lapja, s a Társaság intézményi háttérként végig, tehát az It újraindulása után is fel volt tüntetve a behajtott borítón.) A lapot felelős szerkesztőként 1963. szeptemberi első számától kezdve 1971 decemberéig, az utolsó számig Diószegi András jegyezte. Mellette ugyancsak végig szerkesztő volt Wéber Antal, aki korábban Bóka mellett szerkesztette az It-t. 1968 januárjában szerkesztővé nevezték ki Almási Miklóst is. Belső munkatárs eleinte kettő volt: Béládi Miklós és Imre Katalin. 1966 februárjában eltűnt Imre Katalin neve és februárban és márciusban csak Béládi neve volt kiírva. 1966. áprilistól belső munkatársként jegyezték Szabó B. Istvánt, 1967. márciustól belső munkatárs lett e sorok írója. 1968 januárja és 1970 szeptembere között nem tüntették fel a belső munkatársakat, 1970-től ismét szerepelt a három belső munkatárs, de az Intézetből időközben eltávozott és más munkakörbe került Szabó B. István helyét Pomogáts Béla vette át. A névváltozások egy része közvetlenül összefüggött a lap körüli szerkesztéspolitikai harcokkal.

43 *Köszöntjük az olvasót!*, Kritika, 1963, 1. sz., 3.

44 DIÓSZEGI András, *Megmozdult világban*, Bp., 1967, 7–27.

45 A képlet bonyolultabb volt az itt elmondhatónál. A Kritika 1963-ban az Irodalomtörténet átalakításaként jött létre. Úgy gondolták, hogy a két irodalomtörténeti szakfolyóirat közül az egyikből szélesebb profilú lapot kell csinálni a Voproszi Lityeraturi mintájára, más szóval olyan lapot, amely egy Lukács-mentes realizmus és egy szovjet típusú, posztzsdanovista irodalom-ideológia propagálója lesz. Az ItK és az It közül – többek között – azért esett a választás az It-re, mert szerkesztője, Bóka körül személyi ellentétek hálója is szövődött. Mint már írtam, a Kritika nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de közben a magyar pártirányítás ideológiai és tudományirányítási szövetségi politikája is változásokon ment át. Ezekben fontos szerepet töltött be a Lukács-hoz fűződő viszony. Míg az erre a területre vonatkozó szovjet ideológia (és

mintának állított Voproszi Lityeraturi) végig élesen Lukács-ellenes volt, az Aczél-féle magyar kultúrpolitika a 60-as évek második felében már igyekezett megnyerni céljainak Lukácsot és a Lukács-iskolát. Ebből a szempontból pedig kínos volt e változó vonal számára a lap Lukács-ellenessége, s ezt felszámolandó került a szerkesztőségbe 1967–68 fordulóján Almási Miklós. Almási azonban nem állta útját az Intézet és a Kritika nem-lukácsista modern kísérletezéseinek, csak igyekezett rendszeresen szerepeltetni a hasábokon a Lukács-iskolát és a késő-lukácsi filozófia problematikáját.

Mire azonban ez bekövetkezett, addigra a Lukács-iskola „kemény magja” az 1968-as cseh események következtében kezdett minden korábbiánál élesebben szembefordulni a Kádár-rendszerrel. Most már az ő szerepeltetésük is kínossá vált a politika számára. Ebben a helyzetben a legbelső hatalmi körhöz tartozók közül időlegesen bajba került Király, aki éppen a népi tábor és a Lukács-kört igyekezett egybebekíteni azokban az években (az Ady-monográfia 1970-ben megjelent első két kötete lényegében erről szólt), ezenkívül elkezdődött évekig tartó vitája Pándival. Rényi állandó frontszolgálatot teljesített a Népszabadságnál, Nagy Péter viszont egy rövid színházvezetési közjátékot kivéve ügyesen kibújt a nyílt szerepvállalások alól (vagy szerencsésen megúszta ezeket), s a külvilág felé látszólag beérte az 1969-ben újraindított Irodalomtörténet szerkesztésével. Maradt Szabolcsi és Pándi. Szabolcsi nem szerepelt elég jól, mint intézeti ügyvezető igazgató nem volt képes (eredendő modernista vonzódása révén talán nem is igazán akarta) megrendszabályozni a Kritikát. A beszűkült mozgástérben a legfelső kultúrpolitika úgy gondolhatta, hogy egyedül Pándi Pál lehet alkalmas egy olyan „másik” Kritika szerkesztésére, amely se az irodalomtörténeti modernizmust (mint nem kívánatos liberalizációt és eszmei-ideológiai pluralizmust), se a szovjet posztzsdanovizmust (mint kétségtelen restaurációt), se a népi ideológiát (mint nacionalizmus-veszélyt), se pedig a Lukács-iskola protestáló szárnyát nem követi, hanem megpróbál kialakítani egy sajátos „ötödik utat”. Hogy ez mennyire sikerült és mennyire nem, annak megvizsgálása ugyancsak meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit.

Mint ahogy azt is csak ebben a jegyzetben tudom fölvetni, hogy a „rég” Kritika eredeti szerkesztéskoncepciója sem volt egységes. Inre Katalin a dogmatikus restaurációt képviselte, mintegy „balról” tért el Diószegi elképzeléseitől. Béládi viszont a népi írók tradícióját követőket próbálta nem is felsorakoztatni, hanem elvezetni a modern irodalmi törekvések megértéséhez. A népiség és modernség valamilyen egyesítése volt kimondott-kimondatlan célja. Miközben Illyés és Németh

László értékeiről írt, Mészöly Miklós támogató, pártoló kritikus volt, s bizalommal fordultak hozzá a modern irányokban kísérletező fiatalabb írók is. Abban a szándékban, hogy a népi tradíciót be kell építeni a jelenbe, rokona volt Király törekvéseinek, de élesen eltért tőle a tekintetben, hogy hová akarta beépíteni. Király a pártpolitikával és a lukácsi esztétikával, Béládi az egyre erőteljesebben bontakozó modernséggel kívánta egyeztetni ezt a hagyományt.

- 46 A romániai magyar irodalom történetét eredetileg Czine Mihály írta volna meg, el is készült vele, de ideológiai okokból nem az ő összefoglalása került be a kötetbe, hanem egy munkaközösség által készített anyag került közlésre.
- 47 Csak két jellegzetes véleményt idézek. „Az irodalomtörténet legújabbkori, az ötvenes évek elejére tehető szerepelefántiázisa, majd erre következő szavahihetőségi válsága abból származott, hogy mint szaktudomány feladta önelvűségét, ideológiai tudománnyá fejlesztette önmagát – ami egymagában még nem lett volna baj –, de ezáltal alkalmassá tette magát arra is, hogy igazoljon nem annyira egy történetfilozófiát, mint inkább egy történetpragmatikai fejlődésmodellt. Ennek a fejlődésgondolatnak legfőbb ismertetőjegye az volt, hogy megmásíthatatlan szükségyszerűséggel képviselt egyfajta társadalomfejlődési célképzetet. Az irodalomtörténet önnön szerepkörének kiterjesztését könnyűszerrel elérte, csupán át kellett vennie a történelmi materializmus néhány alapját. [...] A hatkötetes irodalomtörténet jelentősége abban állt, hogy leszámolt ezzel a történetfilozófiával, bár nem elég következetesen [...]” BÉLÁDI Miklós, *Az irodalomtörténet válsága – az irodalomtudomány megújulása*, Literatura, 1983, 1–4. sz., 56–57. Egy másik vélemény évekkel később: „A magyar irodalom története I–VI. (1964–66), az újabb magyar irodalomtudománynak ez a grandiózus torzszülöttje ugyan már erősen liberalizált koncepció eredménye volt, de lényegében azt a Lukács meghirdette revíziót hajtotta végre, amely az irodalom szociális és ideológiai lényegmeghatározására épült.” KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről*, Alföld, 1990, 3. sz., 86.
- 48 Szerdahelyi István, aki a realizmus-viták három hullámát különböztette meg, arról írt, hogy a realizmus fogalma 1966 után már nem szerepelt a nézetek ütközőpontjában. Uő, *A magyar esztétika története, 1945–1975*, Bp., 1976, 215.
- 49 „Klanczay Tibor tanulmányai azért tekinthetők a realizmus viták lezárásának, mert innen az utak elváltak. Körülbelül ettől az időszaktól a magyar irodalomtudományban és stilsztikában fokozatosan elterjedt, majd a hetvenes évektől általánossá vált a realizmus történeti, stílus-

- irányzatként való értelmezése, míg a marxista esztétikában tovább élt a lukácsi nagyrealizmus koncepció és a szocialista realizmus mint módszer felfogás.” MÉSZÁROS Sándor, *A realizmus, szocialista realizmus – az 1945 utáni stílustörténeti kutatások tükrében*, It 1990, 1. sz., 104.
- 50 SZABOLCSI Miklós, *A nemzetközi avantgárd*, Kritika, 1967, 12. sz., 3–13; Uő, *Jel és kiáltás*, Bp., 1971. Itt kell megjegyezni, hogy ezekben az években a magyar irodalom avantgárd törekvéseinek minél teljesebb filológiai feltárásában Bori Imrének volt legnagyobb szerepe. Ő volt az, aki nem a szocialista hagyományt, nem a Nyugatot, nem is a népi mozgalmat állította a 20. századi magyar irodalom középpontjába, hanem az avantgárdhoz való viszonyt tekintette a történeti értékelés mércéjének. Ő persze az akkori Jugoszláviában egészen más kultúrpolitikai meghatározottságok között dolgozott, mint a hazai kutatók, de erre és munkáinak bővebb tárgyalására itt nem tudok kitérni.
- 51 Összefoglaló eredménye csak később jelent meg: BOJTÁR Endre, *A kelet-európai avantgarde irodalom*, Bp., 1977.
- 52 Evel kapcsolatban három tanulmánykötetet kell különös hangsúllyal megemlíteni. *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., 1971. (A kötet az MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottság 1968. november 14–15-i vitaülésén elhangzott előadások és hozzászólások anyagát közölte. A vita két vers elemzéséről folyt: Babits: *Ősz és tavasz között*, Kassák: *A ló meghal a madarak kirepülnek*. Az ülésen előadást tartott, illetve hozzászólott: Baránszky-Jób László, Barta János, Bernáth Árpád, Bojtár Endre, Csanády András, Csúri Károly, Gáldi László, Hankiss Elemér, Kabdebó Lóránt, Kanyó Zoltán, Kászonyi Ágota, Kecskés András, Kovalovszky Miklós, Kuczka Péter, Lukácsy Sándor, Martinkó András, Miklós Pál, Németh G. Béla, Papp Ferenc, Péczely László, Pirnát Antal, Rába György, Simonics Péter, Soltész Katalin, Szabolcsi Miklós, Szathmári István, Szegedy-Maszák Mihály, Széles Klára, Szőrényi László, Tamás Attila, Török Gábor, Újfalussy József, Ungvári Tamás, Veres András, Vitányi Iván, Voigt Vilmos, Wacha Imre, Zemplényi Ferenc.); *A novellaelemzés új módszerei*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., 1971. (Az 1970. április 9–11-én tartott szegedi novellaelemző konferencia anyaga. A konferencián felszólalt: Baránszky-Jób László, Bécsy Tamás, Benkő László, Bernáth Árpád, Csúri Károly, Fejér Ádám, Gáldi László, Halász László, Horányi Özséb, Kászonyi Ágota, Kelemen János, Kelemen Péter, Kiss Antal, Kiss Endre, Martinkó András, Mérei Ferenc, Nagy Márta, Návai Anikó, Pomogáts Béla, Seres József, Szabolcsi Miklós, Szávai István, Szegedy-Maszák Mihály, Szekér Endre, Tamás Attila, Terestyéni Tamás, Karol Tomiš, Vitányi Iván, Voigt Vilmos,

Zsilka Tibor.); *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszáról*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1972. (A kötetben szerepel: Korompay János, Szegedy-Maszák Mihály, Szőrényi László, Újhelyi Mária, Vajda András, Veres András, Zemplényi Ferenc egy-egy verselemzése.)

- 53 „A hatvanas évek második fele: a magyar irodalomtudomány egyik legtermékenyebb időszakának hajnala. S itt mostmár az irodalomtudomány fogalmát kell használnunk, amely tágabb a műelemzés és az irodalomtörténet kategóriájánál, s hogy jelezhessük vele: ezeknek az esztendőknél és a tudományszak megújulásának döntő, meghatározó eseménye végül nem különféle szemléletű műelemző módszerek elterjedése, hanem az irodalomtörténet diszciplináris átalakulása, az irodalomtörténet irodalomtudománnyá való átfejlődése volt [...] A hatvanas években Hankiss Elemér, Király István, Kovalovszky Miklós, Miklós Pál, Németh G. Béla, Nyíró Lajos, Szili József, Tamás Attila, Török Gábor elemzése, J. Soltész Katalin, Nemes István stilisztikai jellegű művei, Petőfi S. János elméleti tanulmányai jelezték azt is, hogy az új módszerek bevezetése, a velük folyó kísérletezés túlnő a szakmai részletkérdéseken, s a tudomány egészét érinti. Erre mutatott rá Szabolcsi Miklós is, *A verselemzés kérdéseibe* (1968) című könyve több pontján. *Eszmélet*-elemzése az egyik első próbálkozás volt a szöveg mélyebb megértésére, a struktúra szabályszerűségei kutatására és történeti jellegű eljárásoknak az egyesítésére, egyidejű alkalmazására. Szabolcsi azt a kérdést tette fel, ami aztán majd lépten-nyomon elhangzik, hogy lehetséges-e a strukturalista módszereket, amelyek a szinkronikus szemléletet ismerik el, valamilyen módon közel vinni, egyesíteni a genetikus-diakronikus módszerrel? [...] Az, hogy a műelemzés és a vele összefüggő elméleti kérdések tisztázása mily sürgető feladata lett a magyar irodalomtudománynak, fölöttébb hatásosan szemléltette *Az el nem ért bizonyosság* című tanulmánykötet. [...] Az előrelépés abban állt, amit Németh G. Béla kiemelt: új elemzési módszereket nem elvontan kell alkalmazni, mintegy deduktív hálóként a művekre ráteríteni, hanem össze kell kapcsolni őket az alkotások egyéni sajátosságaival. A formaelemzést alá kell rendelni a célnak: a mű megértésének és ennek érdekében kell történeti tényezőket is figyelembe venni. [...] a mű mint a világtkép része, mint történelmi dokumentum és mint strukturális egész, amely sohasem azonos a pusztá tartalommal, a logikai-pragmatikai értelemmel – ezt a felfogást Király István a magyar irodalomtudomány mindeztáig legnagyobb méretű költőmonográfiájában is érvényesítette. [...] Az *Ady Endre* folytatása, az *Intés az őrzőkhoz* (1982) még határozottabb formában

képviseli a világgépelemzés időszerűségének gondolatát, amely nem más, mint az irodalomtörténet-írás korszerű elméleti, poétikai, műelemzési alapokra helyezése.” BÉLÁDI Miklós, *Az irodalomtörténet válsága – az irodalomtudomány megújulása*, Literatura, 1983, 1–4. sz., 57–60.

- 54 Az 1982-ig sajtó alá rendezett AILC-akták tanúsága szerint 1961 után az egyes kongresszusokon a következők vettek részt előadással: 1964 Fribourg: Bán Imre, Hankiss Elemér, Hopp Lajos, Nyíró Lajos, Vajda György Mihály; 1967 Belgrád: Hankiss Elemér, Illés László, Köpeczi Béla, Miklós Pál, Szabolcsi Miklós, Voigt Vilmos; 1970 Bordeaux: Illés László, Köpeczi Béla, Nyíró Lajos, Rév Mária, Sótér István, Szabolcsi Miklós, Vajda György Mihály; 1973 Montreal–Ottawa: Hankiss Elemér, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, Nagy Péter, Nyíró Lajos, Rév Mária, Sziklay László, Szabolcsi Miklós, Szegedy-Maszák Mihály, Szili József, Vajda György Mihály, Voigt Vilmos; 1976 Budapest: Egri Péter, Gyenis Vilmos, Halász Mária, Illés László, Kéry László, Köpeczi Béla, Kretzoy Sarolta, H. Lukács Borbála, Nagy Péter, Németh G. Béla, Németh Jenő, Nyíró Lajos, Radó György, Rév Mária, Rozsnyai Bálint, Sargina Ludmilla, Sótér István, Szabolcsi Miklós, Szegedy-Maszák Mihály, Szenczi Miklós, Sziklay László, Szili József, Vajda György Mihály, Veres András, Voigt Vilmos; 1979 Innsbruck: Egri Péter, Kenyeres Zoltán, Köpeczi Béla, Kulin Katalin, Nyíró Lajos, Pál József, Rév Mária, Szabolcsi Miklós, Szegedy-Maszák Mihály, Szilárd Léna, Vajda György Mihály; 1982 New York: Karafiáth Judit, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Vajda György Mihály.
- 55 A magyar részvétel jelentőségére vall, hogy a köteteket az Akadémiai Kiadó bocsátja közre. Az eddig megjelent következő kötetek szerkesztésében, illetve fejezeteinek megírásában vettek részt magyar kutatók: *Expressionism as an international literary phenomenon*, ed. Ulrich WEISSTEIN, Bp., 1973: Szabolcsi Miklós, Vajda György Mihály; *Le tournant du siècle des lumières 1760–1820*, dir. György M. VAJDA, Bp., 1982: Bojtár Endre, Csetri Lajos, Fried István, Kajtár Mária, Kosáry Domokos, Kovács József, H. Lukács Borbála, Sárközy Péter, Szegedy-Maszák Mihály, Szenczi Miklós, Sziklay László, Szörényi László, Tétényi Mária, Vajda György Mihály, Voigt Vilmos, Vujicsics Sztoján; *The symbolist movement in the literature of European languages*, ed. Anna BALAKIAN, Bp., 1982: Németh Lajos, Pór Péter, Szabolcsi Miklós, Vajda György Mihály; *Les avant-gardes littéraires au XXe siècle*, dir. Jean WEISGERBER, vol. 1. *Histoire*, Bp., 1984: Bojtár Endre, Béládi Miklós, Szabolcsi Miklós; *L'époque de la renaissance*, 1. *L'avenement de l'esprit nouveau (1400–1480)*, dir. T. KLANICZAY, Eva KUSHNER, André STEGMAN, Bp., 1988: Bónis György, Csapodi Csaba, Hajnóczy Gábor,

- Klaniczay Tibor, Székely György; *Romantic irony*, ed. Frederick GARBER, Bp., 1988: Szegedy-Maszák Mihály.
- 56 SÓTÉR István, *A magyar irodalom komparatista történetéről*, *Literatura*, 1982, 2. sz., 214.
- 57 SÓTÉR István, *Az irodalomtudomány dilemmája* = Uő, *Félkör*, Bp., 1979, 758–759.
- 58 SÓTÉR István, *A magyar irodalom komparatista történetéről*, i. h., 217.
- 59 A vonatkozó anyagról bibliográfiai összeállítást közölt a *Látóhatár* 1974. áprilisi száma.
- 60 A vita előzményeihez tartozott, hogy 1967-ben és 1968-ban megjelent a *Kritikában* Lukácsy Sándor egy motívumelemzésből kiinduló háromrészes Petőfi-tanulmánya, az „... és piros zászlókkal”. Ma már nehéz lenne megmondani, miért hatott frissítően ez a tanulmány abban az időben. Hiszen „balosabb” volt Pándinál, még forradalmibbnak festette Petőfit, még kevésbé vette figyelembe romantikájának színes sokféleségét. Mégis volt benne valami ideológiai extravagancia, ami minden öndoktrinérsege ellenére a tágasság benyomását keltette, a gondolatnak a hivatalos, vagy legalábbis hivatalosnak vélt korlátozásai alól való felszabadultságát hozta, vagy egyszerűen az „ötletesség” lehetőségét érezte meg. Pándi Pált éppen hasonló kérdések foglalkoztatták azokban az években, de ő más eredményre jutott kutatásai során, s ezt adta közre eszmetörténeti monográfiájában. („*Kísértetjárás*” *Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban*, 1–2. k., Bp., 1972.) Lukácsy 1973 végén összefoglalta saját véleményét és megfogalmazta kifogásait Pándi könyvével szemben (LUKÁCSY Sándor, *Petőfi: költészet és eszmetörténet*, Valóság, 1973, 12. sz., 71–78.), a cikket követően pedig írt egy további tíz íves munkát a kérdéstről. Erről a munkáról az MTA vitaülést rendezett, de sem az akadémiai vita anyagát nem gyűjtötték össze és nem bocsátották közre, sem Lukácsy könyvtanulmánya nem jelent meg azóta sem. A vitáról Fekete Sándor Pándi Pál pártján állva emlékezik meg: *Rejtőzködő legendárium*, szerk. CSÁKI Judit, KOVÁCS Dezső, Bp., 1990, 112–113.
- 61 A vitát kirobbantó, 1970-ben történt nyilvános összeszólalkozásról l. Wéber Antal, Király István és Nagy Péter visszaemlékezését a *Rejtőzködő legendáriumban* (i. m., 130, 199, 218). A kiváltó ellentét azonban régebbi keletű lehetett ennél. Király 1961-ben tizenöt oldalas, tanulmányzerű kritikát szentelt Pándi Petőfi-könyvének. Tizennégy és fél oldalon át méltatta-érdemeit, de az utolsó bekezdésben fölvetett két vitapontot, s ez a két látszólag mellékes megjegyzés érzékenyen érinthette Pándi egész álláspontját, sőt a monográfiába óhatatlanul belevetített önarcképét. Király sokallta azt a hangsúlyt, amelyet „a

különbözés, a másféleség kategóriája” kapott a könyvben, s kevesellte „az otthonkeresés igényének, a harmóniavágynak” a bemutatását. Másrészt fölvetette, hogy „talán helyesebb lett volna a város olykor elvontan kezelt kulcsszava helyett a kezdődő polgárosodástól létrehívott magyar vegyesrendű értelmiség kialakulásával kötni egybe Petőfi öntudatosodó plebejus népiességét”. (KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom*, Bp., 1976, 246.) E két árnyalatos finomsággal megfogalmazott kifogás (a másféleség és az urbanitás Király számára negatív, Pándi számára pozitív hangsúly) hívta életre azt az indulati alapot, mely a vitát előbb-utóbb ki kellett, hogy robbantsa.

De lehet, hogy már az 1961-es cikk sem ok volt, hanem következmény. Itt azonban a feltételezések nehezen dokumentálható ingoványos területére jutunk. A népi íróról szóló pártállásfoglalást Király és Pándi készítették (Szabolcsi Miklósnak kevesebb szerepe volt benne, mint kettőjüknek), Pándi benső meggyőződéssel hittel haláláig vállalta, Király azonban szabadulni szeretett volna tőle. Ő sem tagadta meg soha, sőt nyilatkozott róla, hogy a koncepció tőle eredt (*Rejtőzködő legendárium*, 193–194.) mégis idegen volt vonzalmaitól, egész habitusától. Politikai szerepének tekintette, hogy összekötő legyen a párt és a népi irodalom között – a párt részéről. Ehhez a vonzalomhoz és ehhez a hittel átélt szerepvállaláshoz kereste az ideológiát. A vita külső burkát a nemzet, a hazafiság és az internacionalizmus kérdésköre alkotta: pedig ebben nem volt éles különbség köztük. Egyrészt Pándi is lényegesnek tartotta a nemzeti kérdést (Agárdi Péter ezt helyesen jegyzi meg: *Rejtőzködő legendárium*, 258), másrészt Király még 1972-ben is a hazafiságnak és internacionalizmusnak a párt vezetése alatt megvalósuló szintézisét hangsúlyozta (KIRÁLY István, *i. m.*, 526). Nem a hazafiság és a nemzet stratégiai megítélését tekintve volt közöttük ellentét, hanem a népi írók és általában a népi értelmiség megnyerésének és szerephez juttatásának taktikájában. Király szorgalmazta (legalábbis elvileg) nagyobb szerephez juttatásukat: nem próbálta megtagadni az 1958-as határozatot, de szeretne volna jóvátenni.

Vitájuknak elkülöníthető szakaszai voltak, címszószerűen fogalmazva a következők: 1958–1970 lappangó szakasz (nem tudjuk, a pártállásfoglalás szövegezésénél volt-e köztük nézeteltérés), már dokumentuma a fent említett 1961-es kritika, továbbá érdemes lenne egybevetni a Pándi szerkesztette Új Írás vonalát a Király szerkesztése alatti Kortárrsal, tehát a két folyóirat 1962–63-as évfolyamát; 1970–1973 a kirobbant ellentét szakasza, de csak bennfentesek tudnak róla, nem publikus és nem nyílt. A vitapartnerek korabeli írásait kellene aprólékosan elemezni, hogy mi vonatkozik bennük utalásszerűen a másik álláspontjára. E szakasz

- dokumentuma pl. KIRÁLY István, *Ady és a kurucos szabadságharcos örökség*, Kortárs, 1972, 11. sz., 1748–1765; KIRÁLY István, *Nemzeti és nemzetközi a mai kultúrában*, Népszabadság, 1972. november 6., 17. 1973–1975: a vita nyílt, „lángoló” szakasza. Ide tartozik Király és Pándi akadémiai előadása 1973 májusában (KIRÁLY István, *Hazafiság és internacionalizmus*, Kortárs, 1973, 7, 8, 9. sz., 1118–1128, 1280–1290, 1476–1488; PÁNDI Pál, *Petőfi Sándorról*, Magyar Tudomány, 1973, 7–8. sz., 451–467), szeptemberben a vácrátóti tanácskozás a kérdésről (Magyar Tudomány, 1974, 1. sz., 27–55), PÁNDI Pál, *Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban*, Új Írás, 1974, 7, 8. sz., 93–103, 85–96; KIRÁLY István, *Hazafiság és forradalmiság*, Bp., 1974; *Műhelybeszélgetés Király Istvánnal*, Készítette BÁNYAI Gábor, Népszabadság, 1974. szeptember 16., 5; *A kultúra és a modern ember*, rádióvita, vezette Eke Károly, résztvevők: Pándi Pál, Szűcs Jenő, Tőkei Ferenc, Varga Gáborné, Vaskó Mihály, Látóhatár 1974, október, 173–186; KIRÁLY István, *Tévesztett viták – valódi viták*, Népszava, 1974. november 30., 7–8; *Nyilatkozat*, (Szerkesztőség), Kritika, 1975, 1. sz., 1; POZSGAY Imre, *A fogalmak tisztázásáért. Jegyzetek Király István „Hazafiság és forradalmiság” című tanulmánykötetéhez*, Népszabadság, 1975. január 8., 7; PÁNDI Pál, *Vitában a tartós elvi egységért*, Kritika, 1975, 6. sz., 6–8; KIRÁLY István, *Vita – azaz: közös gondolkodás*, Kritika, 1975, 6. sz., 8–11.
- 62 *Tankönyvbáború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a betvenes–nyolcvanas években*, sajtó alá rend. PÁLA Károly, Bp., 1991.